

Csongrád vármegye őskori települése.

I. A vármegye földrajzi helyzete.

Azok a kérdések, amelyek a mai magyar archaeologia elé merednek, többé már nem elégszenek meg a régészeti anyagnak tipológiai összevetéséből származó feleletek felvilágosításával, hanem új célokat jelölnek meg, amelyek végeredményükben az igazi feladat elé állítják e tudományt: az ősi idők történetének megírása elé.

Mindaz, ami a világháború előtt nálunk történt e téren, nagyon kis kivétellel csak arra volt elégséges, hogy bizonyos alapvető fogalmakat tisztázzon s a felvetődött problémákhoz megfelelő anyagot hordjon össze. A háború után megindul a kutatás abban az irányban, vajjon a hazai leletek milyen vonatkozásban vannak azokkal a kulturkörökkel, amelyek a környező területeken végzett archaeologiai és palaeoethnológiai kutatások eredményei nyomán váltak ismertekké.

Az így kitágult problémákra hazai irodalmunkban elsőnek dr. Hilbrand Jenő mutat rá „Praehistoria és ethnologia” címmel.¹ „Ma már világosan látjuk — mondja — hogy az emberiségnek „történet előtti”, valamint mai kulturái nem egyes, az „elemi gondolat”-tól sugallt kulturelemek továbbfejlődésének az eredményei, hanem bizonyos kulturkörökhöz kötött jelenségek, amely kulturkörök egymás mellett alakultak ki, egyszer függetlenül egymástól, máskor egymásra hatva, egymással összekeveredve . . .” „Csak a modern ethnologia módszereinek és eredményeinek szem előtt tartása mellett lesz lehetséges a praehistóriát oda fejleszteni, ahova természetének helyes felismerése mellett fejlődnie kell: a történet előtti időknek történetírásává”.

Ugyancsak e felfogásnak ad kifejezést dr. Tompa Ferenc is ugyanazon évben,² amikor oda nyilatkozik, hogy: „A tipologizálás mellett azonban a régészet még erősen öncélú, jóllehet a kutatás módszere mindjobban hasonlónak lesz a történetírás forráskutató módszeréhez . . .” „A régész részére a leleteket magában rejtő föld ugyanazt a szerepet tölti be, amit a történetíró számára a könyvtárak és archivumok jelentenek”.³

¹ Archaeologiai Értesítő (Továbbiakban: A. É.) 1931. évf. 211—213. l.

² Hóman Bálint: A magyar történetírás új útjai; Régészet, 353—364. l.

³ U. ott 357. l.

„A végcél — mondja más helyt — az őskor történelme felett borongó homályt eloszlatni. Az út pedig a települési archaeologia, amelynek feladatává lett a művelődéstörténetbe vágó kérdések tanulmányozásával és a stratigrafia által hitelesített leletek tipológiai összevetésével egyes régiók művelődési határainak, kulturkörökének kijelölése s ezeken belül a leletstatisztika útján a topografia megállapítása”.⁴

E feladatok egyre tudatosabb meglátásának eredménye, hogy újabb régészeti irodalmunk tanulmányai többé nem csak a tipológiai megfigyelések szerint igazodnak, hanem tekintettel vannak az egymásmellett elhelyezkedő kulturkörök összetételére, egymásra-hatásukra, a földrajzi viszonyok adottságaira és ethnológiai problémáira.

E belátás világánál készült ez a dolgozat is. Célja az, hogy Csongrád vármegye ősi településének a múzeumokban található anyag segítségével megszerkesszük a terület korszakonkénti történeti földrajzát s arra támaszkodva kíséreljük meg ellenőrizni azokat az adatokat, amelyek a történelemtudomány idevágó részét alkotják.

Ez a terület az Alföldnek majdnem a közepén, a Tisza középfolyásánál fekszik. Származástani alapon ítélve meg, az u. n. síksági feltöltéshez kell sorolnunk. A Tisza szinte tengelyben szeli át s ezzel két tipikus, egyben egymástól különböző félre osztja. E két félnek bár genetikai adataik egyezők, felszínalakító tényezőik, s így tájképi elemeik mások. Az eltérő sajátságok a település történetében is kidomborodnak, amennyiben az ősi kulturák nyomai számosabban és gazdagabban vannak képviselve a tiszántúli részek vízben gazdag területén, mint a Duna-Tisza közti rónaságokon.

A Tisza jobb és balpartjára különülő két jellegzetes fél között a különbség az, hogy amíg a nyugati rész a tipikus steppe-vidék sajátságait őrzi, a keleti fél a potamikus kultúrvonal gerincét alkotja s annak minden előnyével rendelkezik, hátrányait sýnyli. Ilyen körülmények között a két résznek viszonyai is különbözők. E különbségek a mindennapi élet megnyilvánulásában is jelentkeznek még ma is; hogyne jelentkeztek volna akkor, amikor úgy az éghajlati, mint egyéb földrajzi adottságok nagyobb súllyal nehezedtek a településre, illetőleg a települő emberre.

A terület vízrajzánál egyik részen főként folyómedrekről s csak kevés tóról, a másikon ellenben kiterjedt tavakról, inkább lefolyástalan területekről s csak elvétve egy-két vízfolyásról emlékezhetünk meg. Így: a balparti félén ömlik a Tiszába a Hármaskőrös, ott kanyarog végig a Tiszával párhuzamosan, azzal egy igen kiterjedt szigetet alkotva, a Kurca, amelyet a Veker-, Kórógy- és Mágozs-erek bő vizei tápláltak. A hódmezővásárhelyi Hód-tó voltaképpen nem is tó, hanem több érnek összefolyásából keletkező öblösödő meder, amelybe ki- és bejuthat a víz, tehát lényegében nem lefolyástalan terület. Hasonló ehhez az okleveleinkben gyakran emlegetett szentesi Contra, Kondurra tó is. Egyik oklevelünk Durha folyónak nevezi, mert nem egyéb, mint a Kurca medrének egy el-

⁴ U. ott 359. l.

laposodó és szétterülő szakasza. Ugyancsak a vármegye területén torkollik a Tiszába a kisebb térképeinken is szereplő Száraz-ér, valamint a Maros. Tó ezzel szemben alig van, az is egészen a keleti széleken, a folyamvölgyi kultúrvonal peremén. A mocsári tisztások inkább sekély laposok és öntésterületek.

Ugyanekkor a jobbparti részen éppen fordított a helyzet. Egymást érik az u. n. Fehér-tavak, Kis- és Nagy-széksós-tavak és egyéb Fertőslaposok, amelyek nem egyebek, mint a fölösleges csapadékvizek gyűjtőmedencéi anélkül, hogy jelentősebb mozgást végeznének s így a maguk számára hosszabb medreket alkothattak volna. Nehány holt Tisza-kanyartól eltekintve, csak egy ilyen darabban maradt, kb. 15 km hosszú meder van: Csongrád és Csanytelek között, a Vidra-ér. A Dong- és Maty-ér még ennél is rövidebbek. Így az eleven vizekre támaszkodó ősi kultúrák igen természetesen gazdagabban vannak képviselve a keleti részben, mint a nyugatiban, ahol e telephelyeket mindenkor közel a Tiszához, az egykor eleven medrek partjain találjuk meg.⁵

A domborzati viszonyok e vízrajznak megfelelően ugyancsak két tájjelleget őriztek meg. A Duna-Tisza-közi magasabb síkú rész kevésbé felszabdalt, mint a tiszántúli öntésterület s a hozzá csatlakozó keleti dűlialvialis lösztábla. A víz eróziós munkája így ezen a részen igen változatos domborzati képeket hozott létre, amelyeknek eredetét illetőleg a vélemények megoszlanak. A ma is jól megfigyelhető parti vonalutakon húzódnak meg a halmok. Igen jól meg lehet különböztetni, hogy meddig tart a természetes képződésű domborulat s honnan kezdődnek az emberi alakítások.

Az éghajlati viszonyok általában egyezők az Alföld többi részének adataival, azzal a különbséggel, hogy a megye északi csücske, a szentesi fél, az egész Alföldnek csapadékban legszegényebb része. Az évi átlag a minimális 500 mm-nek is alatta marad. Akkor, amikor pl. Szeged környékén 600 mm körül mozog az évi csapadékmennyiség, ugyanakkor Szentesen, helyesebben a Tisza-Körös déli szögében mindössze 460 mm. Ez az arány rendszerint meg is marad. Következik ebből, hogy a vármegye nyugati fele 50—100 mm-el csapadékosabb, mint a keleti. Jelentősebb eltérés azonban emiatt a két rész viszonyai között nincs, mert a talajviszonyok is mások: A Duna-Tisza-közi homokos rónák csapadéktöbblete elenyészik a laza felszín alatt, a tiszántúli részek kötöttebb talaja pedig a kevesebbet is jobban elraktározza, mint amaz. Az időjárás szélsőségei természetszerűleg egyformán érintik mindkét félt, csak hogy amíg az ármentesítés előtt az árvizeket mindig a keleti rész — eltekintve a másik rész tiszaparti zugaitól — a nagy szárazságokat pedig főként a nyugati fél sínylette meg.

⁵ Lásd a terület 75.000-es katonai felvételét, valamint az ennek nyomán készült topografiai térképünket.

II. A terület régészeti kutatásának története.

Csongrád vármegye szerves része a Nagy-Alföldnek s így legősibb története is azzal párhuzamosan halad. Őskori művelődési viszonyairól az eddig összegyűlt archaeologiai anyag segítségével ma már megfelelő képet alkothatunk. Forrásanyagunkat ezért a hazai egyéb gyűjteményeken kívül legfőként a terület múzeumainak régiségtáraiból vesszük, nem mellőzve e kutatások eredményeit összegező irodalmat és szakközleményeket sem. Így kútforrásainkat nagy általánosságban három főcsoportra oszthatjuk:

- a) a vármegye és városainak helytörténeti irodalmára,
- b) a múzeumok régészeti emlékéanyagára és
- c) ez anyagra vonatkozó közleményekre, amelyek különböző szakfolyóiratokban, valamint egyéb kiadványokban jelentek meg.

Irodalmi forrásaink sorát egy kéziratos munkával kezdetjük, amelyet Petrák Ferenc szentesi polgár kezdett írni, 1750-ben. A kisigényű, de fejlett érzékkel megírt munka feljegyzései a legtöbb esetben megegyeznek a történeti adatokkal.⁶ A nyolcadrét alakú kézirat 2. oldalán többek között ezeket találjuk:

— „...A Kurtza fojó viz partján az északi részenn most is sok hamuval töltött vastag tserép edényeket... sőt Római pénzek is találtatnak“...

Hasonló ehhez Szőnyi Benjamin hódmezővásárhelyi ref. lelkésznek 1753-ban írt verses krónikája, amelyben a város keletkezéséről s vizontagságairól írva érdekes régészeti adattal szolgál, amikor így énekel:

— „Egy felől a várost nagy tó mosdogálja,
Hold vizének hívják: félhold a formája.

— — — — —
Sokszor, hogy a tónak partján jártam,
Egy tenyérynél vastag cserepeket láttam,
Mik lettenek légyen — amidőn forgattam,
lenni test-hamv rejtő vedreknek találtam“.⁷

Archaeologiai feljegyzéseket hagyott hátra nem egy helyen Dugonics András „Etelka“ c. regényében, amelyben több szegedi leletről emlékszik meg. Így az 1794-ben az u. n. Prófont-ház mellett egy régi kőfal alapjában talált nagymennyiségű Marcus Aur. Antoninus-féle görög feliratú pénzleletről s vele kapcsolatban egyéb, bár nem őskori, közléseket hagyott reánk Szeged város történetére vonatkozólag.⁸

Későbbi keletű feljegyzés Kiss Bálint szentesi ref. lelkésznek 1839-

⁶ Sima László: Szentes története I. köt. 8. l. — A munka kéziratban Szentesen igen elterjedt s röviden Petrák-krónikának nevezték.

⁷ Hódmezővásárhelyi ref. egyh. jegyzőkönyve 1753. és A. É. 1872. 59—60. l.

⁸ Etelka: I. köt. 219—221. l.

ben megjelent „Magyar régiségek“ című műve, amelynek bevezetőjében mondja:⁹

— „Mikor látjuk, hogy a Tiszából olyan bika és szarvasfő csontokat fognak ki a halászok, melyek másfélszeri nagyságúak, mint a mostaniak... és ezekből azt hozzuk ki, hogy ezen a földön a tenger elapadása után sokkal nagyobb és másfajta állatok is éltek, mint a mostaniak: avagy nem természetes okoskodás-e ez“.

Történeti műveink a területre vonatkozólag a honfoglalást megelőző korszakokhoz nemigen nyúltak mindaddig, amíg segédtudományaik, az archaeologia, történeti földrajz és néprajz elegendő anyagot össze nem hordtak. Ilyen összefoglalást elsőnek Varga Ferenc gyoroki plébános adott Szegedről, aki még tisztára az ő- és középkor auctorainak, valamint a maga korát közvetlenül megelőző tudományos műveknek eredményeire támaszkodva rajzolja meg Szeged ősi településének képét, de semmivel sem vitte előbb a kutatás ügyét.¹⁰

Szívós Béla szentesi gimn. tanár, az 1891-ben megjelent *Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képben* c. műben Csongrád és Csanád vármegyék leírását adja, s abban a terület rövid őstörténetére is kitér. Ő már közelebbi topografiai adatokkal szolgál, amelyeknek ellenőrzése és hiteles feltárása különösebb gondot nem okozhat.¹¹

A milleniumi évben Csongrád vármegye közönsége megbízásából Zsilinszky Mihály írja meg a vármegye történetét három kötetben. A mi szempontunkból igen értékes munkát végzett a műnél dr. Pósta Béla, akkor még nemzeti múzeumi tisztviselő, aki az őskori anyagot dolgozta fel.¹² A honfoglalás előtti korszak a műben csupán egy ívet foglal el. Felsorolja koronként az egyes lelőhelyeket, majd áthalad a népvándorlás korának minden nevezetesebb eseményén, s nagy anyagismerettel erőteljes képet rajzol e hosszú időről. Leletstatisztikája nem teljes, de egyetlen egy sem marad el azok közül, amelyek a szakfolyóiratok révén ismertek voltak.

Hódmezővásárhely tanácsa a város történetének megírásával Szeremley Sámuel bízta meg, aki öt éven át a város és a ref. egyház évi 300—300 forint anyagi támogatásával, Varga Antal és Oláh Imre ref. főgimn. tanárok, valamint Farkas Sándor és Tergina Gyula közreműködésével ásatásokat foganatosított, s az így nyert anyagot a főgimn. régiségtárában helyezte el.¹³ E gyűjteményt, amelyhez a korábbi évek is szolgáltatottak némi anyagot, Nagy Géza nemzeti múzeumi tisztviselő 1898. tavaszán rendezte s a feldolgozásra alkalmas állapotba hozta.¹⁴

Szegeden ugyancsak a város közönsége megbízásából Reizner János írja meg a város történetét. A honfoglalás előtti korszakok részére ő is egy

⁹ Bevezető XI. l.

¹⁰ Varga Ferenc: Szeged város története 1877.

¹¹ A Magyarországgal foglalkozó rész II. kötete 461—480. l.

¹² Csongrád vármegye története I. köt. Előszó 2. l.

¹³ Futó Mihály: Hódmezővásárhelyi ref. főgimn. tört. 396. l.

¹⁴ Szeremley Sámuel: Hódmezővásárhely története I. köt. Előszó VII. és VIII. l.

ívet szentel, amelyen felsorolja mindazokat a leleteket, amelyek a szegedi múzeumban addig összegyűltek s a mult eseményeire valamelyes világot vehetnek.¹⁵

A vármegye, Hódmezővásárhely és Szeged megírt történetei mellől a század fordulóján még hiányzott Szentes város története. A hiányt pótlendő, Sima László hírlapíró hozzákezd az anyag összegyűjtéséhez és feldolgozásához.¹⁶ E műben a honfoglalás előtti kor történetét Csallány Gábor írja meg gazdag anyagszolgáltatással és részletes leletstatisztikával.¹⁷

A világháború alatti és utáni állapotok s az azóta lefolyt évtized a monografiáirásra és kiadásra nem voltak alkalmasak. Ennek ellenére Szeged, Kiss Ferenc, Tonelli Sándor dr. és Sz. Szigeti Vilmos szerkesztésében,¹⁸ egy évvel később pedig Szentes, Nagy Imre szerkesztésében, a Magyar Városok Monografiája c. vállalat kiadásában közreadták Szeged, illetőleg Szentes városok legújabb monografiáját.¹⁹

E műveknek az őstörténet szempontjából nagyobb jelentőségük nincs, de mivel felölelik a régibb kutatások eredményeit és a települési adatokat, nem mellőzhetők. Sokkal nagyobb jelentőségük van ezekkel szemben azoknak a gyűjteményeknek, amelyek ma már mint közintézmények a további kutatás szolgálatában állanak.

Még az abszolutizmus alatt fejt ki nagyarányú munkásságot Rómer Flóris azért, hogy a vidéki történelmi kutatások meginduljanak. A kiegyezés után arra törekszik, hogy a történelmi értékű emlékek összegyűjtessenek és ezáltal a pusztulástól megóvassanak. Ezért nem elégszik meg az Archaeologiai Értesítő megindításával (1868), hanem arra is törekszik, hogy a vidéken minden arra alkalmas helyen Régészeti és Történelmi Társulatok szerveztessenek. Rómer munkájának hamarosan mutatkozik is a hatása, még itt az Alföldön is, ahol eddig éppen a történelmi műemlékek hiánya miatt, ilyenirányú társadalmi megmozdulás igen gyéren tapasztalható.

Múzeum és könyvtár alapítására vonatkozó legrégibb adatunk figyelmünket első sorban Szentes felé irányítja, ahol már a hatvanas évek kezdetén — az akkor még református — gimnáziumban, szervezett városi múzeum van, amelyet nem mint intézeti szertárt, hanem kimondottan nyilvános közgyűjteményt kezelnek. Csukási Benjamin igazgató 1865-ben a következőkben számol be róla: „Mondanom is fölösleges, hogy könyvtárunk és múzeumunk igen kezdetleges, de hogy e kezdetleges állapotból rövid pár év alatt ki fogunk bontakozni, arra nézve kezességet nyújt egy-

¹⁵ Reizner János: Szeged története 1900. I. köt. 3—21. l.

¹⁶ Sima László: Szentes város története, Szentes 1914.

¹⁷ Csallány Gábor: Szentes őskori képe, i. m. 13—49. l.

¹⁸ Szeged, 1927. — E mű eltekintve a Móra Ferenc által írt s a múzeum általános ismertetését tartalmazó cikktől, egyéb bennünket érdeklő adatot nem tartalmaz.

¹⁹ Szentes, 1928. — A városnak a honfoglalást megelőző történetét, „Szentes története a honfoglalás előtt” címmel Csallány Gábor írta meg. i. m. 29—37. l.

házunk áldozatkészsége . . . Ez évben 140 forint határoztatott ama célra fordíttatni.²⁰ A gyűjtemény természetesen csupán adományokból gyarapszik. Ásatásra 1895-ig nem kerül a sor. Az adományozók neveit s a gyarapodás anyagát évről-évre a gimnázium Értesítői, később a városi hetilapok közlik.²¹

Rómer fellépésének hatásaként Szegeden Széll Farkas és Reizner János ügyvéd 1872-ben magán Történelmi és Régészeti Társulatot szerveznek s Löw Lipót közreműködésével felhívást intéznek a város és vidék polgárságához, hogy a hazai műemlékeket vegyék pártfogásukba s főleg a lelkészeket, jegyzőket és tanítókat figyelmeztetik, hogy a körzetükben előkerülő régiségeket gyűjtsék össze.²²

Reizner János teremti meg Szegeden azokat az alapokat, amelyekben a város egy nagy közgyűjtemény kiépítéséhez kezdhet.

Szeged mellett azonban Szentés sem marad el a további munkában. A gimnáziumban kezelt múzeuma és Rómernek 1876 őszén Szentés környékén tett régészeti útja alkalmával elért eredményeire, Szentés város társadalmából is többen felfigyelnek. Különösen az Ármentesítő Társulat mérnökei, akiknek hivatásuknál fogva több alkalmuk kínálkozott régészeti emléktárgy gyűjtésére. Így Kosztka Károly és Komáromi Lajos mérnökök hordanak össze kisebb gyűjteményt, amely a gimnáziumban kezelt kis múzeum anyagával együtt jelenleg a Csongrádmegyei Múzeumban van.²³

Munkába kezd ugyanekkor Farkas Sándor gyógyszerész is, aki nagy lelkesedéssel, szenvedéllyel gyűjti még a távolvidék emléktárgyát is; nyugtalan vére és rendszertelensége azonban megakadályozták abban, hogy jelentősebb alkotással a figyelmet maga felé irányíthatta volna. Gyűjtését túlnyomó részben a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, élete utolsó éveiben pedig Csongrádon dolgozott, ahol egy teremre való anyagot gyűjtött össze és állított ki.

Szegeden az árvíz alatt elpusztult 3000 kötetes „Szegedvárosi Könyvtár” helyett Somogyi Károly 1880. ápr. 27-én a városnak ajándékozta 43.000 kötetes könyvtárát, amelyet egyéb helytörténeti emléktárggyal egyesítve, létrehozzák a város múzeumát. Az így keletkezett intézmény élére 1881-ben Reizner Jánost állítják, aki haladéktalanul hozzálát, hogy — most már hivatalos minőségben — minél teljesebben összegyűjtse a határ ősi- és népvándorláskori emléktárgyát.²⁴

Hódmezővásárhelyen a régészeti kutatások élére a református főgimnázium tanári kara áll és az 1858/59. iskolai évben 16 drb pénzből álló

²⁰ A szentesi gimnázium Értesítője 1864/65. 6. l.

²¹ Ennek a gyűjteménynek anyagára támaszkodik Szivós Béla fennebb említett leírása.

²² Szegedi Híradó 1872. évi 32. sz.

²³ Múzeumi leltár 1903.

²⁴ Móra Ferenc: A városi múzeum és Somogyi könyvtár. Szeged monogr. 292. l.

első adomány beérkezése után a régiségtár szervezéséhez lát. A fejlődés azonban közel három évtizeden át igen lassú úgy, hogy 1886-ban még csak 1518 drb éremmel és nagyon kevés, adományból származó archaeologiai anyaggal rendelkezik. Ásatást első alkalommal 1892-ben végeznek Farkas Sándor és Tergina Gyula; 1893-ban Tergina vezetése mellett Varga Antal és Oláh Imre tanárok, 1894-től e két utóbbi önállóan.²⁵

Ez idő alatt a vármegye többi helységeiben is mutatkozik az őstörténeti kutatások eredményeinek hatása. Csongrádon Szivák Béla országgyűlési képviselő, Blázsik József ig. tanító, valamint Farkas Sándor fordítanak gondot a határból előkerült régészeti leletekre; Mindszenten Vidoics Antal főszolgabíró, Keller Lajos plébános és Vigh Gyula uradalmi mérnök; Szegváron pedig Bécsi Sándor községi főjegyző.

A megindult munkát Szentesen Csallány Gábor folytatja, aki 1897-ben megalakítja a Csongrádmegyei Történelmi és Régészeti Társulatot s magángyűjteményét a köznek ajándékozva, megveti a Csongrádmegyei Múzeum alapjait, amely a Társulat tulajdonából, miután egyesített a gimnáziumban kezelt régi múzeummal, 1906-ban kerül a törvényhatóság ellenőrzése alá.²⁶

Múzeum és könyvtár szervezésében nem marad tétlenül Hódmezővásárhely sem. Az alapítás eszméje Tornyai János festőművésztől ered, aki 1904-ben az Ipari és Mezőgazdasági kiállításon bemutatott néprajzi tárgyak megszerzését javasolja. A város által kiküldött bizottság azt a tulajdonosoktól meg is szerzi s a városháza két termében helyezi el. Három év múlva, a DMKE. 1907. évi, Hódmezővásárhelyen tartott közgyűlésével kapcsolatban egy bérelt helyiségben mint nyilvános múzeumot ünnepélyes keretek között nyitja meg.²⁷ Kiss Lajos múzeumőr ezután újabb néprajzi gyűjtést indít meg, amely már 1909-ben olyan eredményre vezet, hogy a rohamosan szaporodó anyagnak megfelelő kiállíthatása végett egyre égetőbbé válik a kulturház kérdése. Kiss Lajos már a régészeti tárgyak gyűjtésére is gondot fordít.²⁸ Végre, mikor múzeumi célokra székházat vesz a város, abban helyezi el 1926-ban a könyvtárat és néprajzi gyűjteményt. A hiányzó régiségtári osztály megteremtése 1928-ban határozottat el; azóta a szegedi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetének szakszerű támogatásával, dr. Banner János vezetésével évről-évre jelentős, tudományosan is feldolgozott és közzétett anyaggal gyarapszik.²⁹

Ugyanebben az időben szervezi meg a szegedi múzeum is néprajzi osztályát. Ez a munka Tömörkény István nevéhez fűződik. A gyűjtemény az

²⁵ Hódmezővásárhelyi ref. főgimn. tört. 393—405. I. Oláh I. és Varga A. beszámolója 396. l.

²⁶ Szentés monográfiája 228. l.

²⁷ Kiss Lajos: A hódmezővásárhelyi városi múzeumról. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. (Továbbiakban Múz. Könyvt. Ért.) IV. évf. 1910. 142—148. l.

²⁸ Múz. Könyvt. Ért. 1910. 123. l.

²⁹ L. Dolgozatok—Arbeiten—Travaux VI., VII. és VIII. köt.

Alföld öt vármegyéjének néprajzát öleli fel.³⁰ Tömörkény folytatja elődjének, Reiznernek abbanmaradt munkáját s gyakori ásatásai során gazdag újabb anyagot hord össze az Alföld régészeti térképéhez.³¹

Bekapcsolódott a tudományos kutató és közlő munkába az 1921. óta Szegeden működő Ferencz József Tudományegyetem is, 1924-ben szervezkedni kezdő Archaeologiai Intézetével. A tudományos szakképzés céljait szolgáló ásatásainak eredményeit 1925-ben megindított *Dolgozatok* című folyóiratában a magyar mellett egy világnyelven is közli.³²

Csongrádon Farkas Sándor gyűjteménye a gyűjtő halála következtében elárvult s továbbfejlesztésére ezidő szerint nem gondolhat a város. Mindszenten a község főjegyzője, Domokos Árpád 1928-ban mozgalmat indított, hogy egy népművelési célokat szolgáló néprajzi és történelmi gyűjtemény szerveztessék. A szervezés és gyűjtés munkáját az időközben létesített polgári iskola tanári karára bízta, amely a határból előkerülő leleteket gondjaiba veszi és megőrzi.

Tömörkény halála után, 1917-től kezdve a szegedi múzeumot dr. Móra Ferenc vezeti, aki mint könyvtáros és őr a természetrajzi osztályt állította fel s 1907. óta az intézet régészeti ásatásait vezeti, példátlanul szerencsés kézzel nagymennyiségű és értékes anyaggal gyarapítja a múzeumot. Az ő igazgatósága idejére esik a művelődéstörténeti osztály felállítása dr. Cs. Sebestyén Károly közreműködésével, akinek a Szeged környéki lelőhelyekről készített nagyméretű térképe, igen becses áttekintést nyújt e vidék településéről.³³

Szentesen már 1897-ben megindul a néprajzi gyűjtés, 1907-ben Kosuth Lajos, 1909-ben Horváth Mihály ereklyékkel gyarapszik s külön osztályt állít fel számukra.³⁴ A vármegyei törvényhatóság az 1925. évi május 19-én megtartott rendes közgyűlésén mondja ki, hogy a Csongrádmegyei Történelmi és Régészeti Egyesület gyűjteményeit átveszi és fenntartja. Így most már véglegesen a vármegye tulajdonába került a szentesi múzeum. Élére 1926. aug. 1-én Csallány Gábort állították, mellé mint könyvtárost és őrt, Schupiter Elemért, aki a múzeum Közkönyvtárát szervezi meg 1927-ben.³⁵

Az eddig felsorolt irodalmi művek túlnyomó többségükben csak általánosságokban mozognak s a leleteknek és lelőhelyeknek szakszerű leírását nem nyújtják. Közléseikből a legtöbbször csak topografiai statisztikánk meríthet, de az összegező tudományos munka kielégítő forrásanyagra szert nem tehet. Nagyrészt a gyűjtemények is csak néma bizonyítékokkal szolgálnak, a leletek és helyeiknek közelebbi leírása, az ása-

³⁰ Móra i. m. 297. l.

³¹ Múz. Könyvt. Ért. VII. évf. 1912. 240—248. l.

³² Az eddig megjelent kötetekben, az általános értékű régészeti vonatkozású közleményen kívül, több megyei vonatkozású értekezés is napvilágot látott.

³³ Szeged monogr. 297. l.

³⁴ Múz. Könyvt. Ért. I. évf. 135. l.

³⁵ Szentes monogr. 228—29. l.

tások alkalmával észlelt tapasztalatok közlései nélkül. Annál becsesebbek tehát az alább felsorolt szakközlemények.

Ezek sorát a vármegye neolithikumára vonatkozólag Pulszky Ferenc nyitja meg, aki az 1897. évi u. n. *Bökény-mindszenti* gátvonal építése alkalmával kikerült anyagot ismerteti.³⁶ A közel harminc kilométer hosszú, keskeny vonal közelebbi pontjait nem jelöli meg, így e tudósítás sok tekintetben magukra hagy mindaddig, amíg Farkas Sándor arról nem értesít, hogy e leletek a bökény-mindszenti vonalnak *zalotai* magas partjából kerültek a Nemzeti Múzeumba.³⁷

Farkas egyébként még a *tűzkövesi* telepről is beszámol. A Kontrátnak az u. n. Sáp-földek magas partján az agyagba vájt földalatti kunyhók nyomait tárta fel, amelyekben hamúval vegyes föld és sok vastag cserép, kagylók és állati csontok, kovaeszközök és rengeteg kovaszilánk volt. Három csiszolt baltát, két keskeny kővésőt és nucleusokat, valamint zeg-zugos díszítésű cserepeket küldött a Nemzeti Múzeumnak. Ezek azok a leletek, amelyekre Reinecke is hivatkozik „*A neolitikumi szalagdíszű keramika magyarországi csoportja*” című értekezésében.³⁸

Szorgos munkásságot fejtett ki a vármegye kőkori településének felkutatásában Reizner János. Már 1890-ben értekezik a múzeum anyagáról, amikor a *mártélyi* telep leleteiről számol be, ahonnan egész gyűjtemény került a városi múzeumba.³⁹ Később innen durva edénytöredékek és egy benyomásos díszítésű nagyobb fazék jutott a vásárhelyi református gimnázium birtokába.⁴⁰ Végül 1899-ben Csallány Gábor ásatja meg a *csanyi partot*, ahol állatcsontokon és edénytöredékeken kívül két csontszerszámot, öt földalatti lakhelyet s vastag kulturréteget tárt fel és emlékanyagát a szentesi múzeumba szállította.⁴¹

Előbbi közleményében Reizner még a *Szeged-szilléri* szőlőben talált szerpentin kőbaltáról, valamint a *sövényházi* kő- és csonteszközökről, végül a *percsorai* cserepekről is beszámol. Leletstatisztikáját kiegészíti a következő évben, amikor a *bibicsháti* telepről számol be, ahol nagymennyiségű, szétszórta heverő cserépre akadt, s a durva keramia ujj- és körömbenyomásokkal volt díszítve.⁴² A *röszkei* telepről 1892-ben tudósít,⁴³ s még ugyanazon évben újabb telepről ad hírt.⁴⁴ Ez utóbbi helyen „zeg-zugos és másnemű vonaldíszítéssel ékesített cserepek fordultak elő egy mesterséges halomban”. 1902-ben a *horgosi és bilisísi*,⁴⁵ 1903-ban pedig a *sövényházi*

³⁶ Bökény-mindszenti leletek. A. É. 1882. 202. l.

³⁷ Óskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. l.

³⁸ A. É. 1896. 289–294. l. Egy táblát be is mutat belőlük, A tábla 292. l.

³⁹ A szegedvárosi múzeumról, A. É. 1890. 435–438. l.

⁴⁰ A. É. 1891. 213. l.

⁴¹ Csallány G.: Régészeti ásatások 1898/99-ben. Múzeumi Évkönyv I. 11. l.

⁴² Szegedvidéki leletekről. A. É. 1891. 355–358. l.

⁴³ Szeged röszkei leletek. A. É. 1892. 161–168. l.

⁴⁴ Ásatások Csengelén. A. É. 1892. 235–240. l.

⁴⁵ Hivatalos jelentés. A. É. 1902. 89. l.

határban előforduló nagyméretű, vastagfalú, itt-ott bütyökdísszel, ujj- és körömbenyomásokkal díszített töredékek, kőgolyók, oválalakú, likacsos malomkö, továbbá a közelszomszédos gerincen lelt sőtartóalakú, zezugos vonalakkal ékesített edényekről, cserepekről, valamint zsugorított csontvázakról számol be.⁴⁶

Hampel József, a Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyarapodásáról téve jelentést, 1892-ben a *Csongrád belvárosi*,⁴⁷ 1896-ban a *Szentes berek-háti* telepről s annak leleteiről ad hírt; földbevájt, kúpalakú lakások, zsugorított csontvázak, kő- és csonteszközök és hálósúlyokról értesít.⁴⁸

Tergina Gyula a *Horgos* község határában népvándorláskori anyaggal szórványosan előforduló neolithikus cserepekről ad hírt.⁴⁹

A *bilisitsi telep* folytatólagos feltárását Tömörkény István végzi s eredményeiről 1903-ban számol be.⁵⁰ Közlései nyomán arról értesülünk, hogy a csiszolt kőeszközök és bőséges cseréptöredékeken kívül egy másfél méter mély gödörből kezdetleges formájú, trachitból készült, csiszolatlan kőfejsze került a szegedi múzeum birtokába. Egy későbbi közleményében az *algői* rendkívül vegyestartalmú telep konyhahulladékára, szarvasagancs és állatsont leleteire, hálósúlyaira, edényeire és cserepeire hívja fel a figyelmet, utána a horgosi már ismert telep anyagjegyzékét egészíti ki azzal, hogy igen sok kagyló, kovaszilánk, őrlőkövek, állat- és embercsontok fordultak elő benne.⁵¹

E közlemények egytől-egyig a világháború előtti kutatás szellemében készültek, gondosan ügyelve arra, hogy a leletanyag és a lelőkörmények pontosan leírassanak, illetőleg feljegyeztessenek; anélkül azonban, hogy a szomszédos területekkel való kapcsolatukra tekintettel lettek, a rétegződésre figyeltek, avagy a neolithikus kultúra természetére vonatkozólag a legkisebb következtetéseket levonták volna.

Ezekre figyelemmel fog hozzá dr. Banner János a szegedi egyetemi Archaeologiai Intézet megbízásából a Hódmezővásárhely határában lévő *Kökénydombon*⁵² lévő telep feltárásához. Itteni eredményeit a *Dolgozatokban*⁵³ tette közzé. E két szakközlemény minden tekintetben igazolta azokat a tudományos megállapításokat, amelyek dr. Tompa Ferencnek 1929-ben megjelent művében a tiszai kultúra jellemző sajátosságainak kimutatásához vezettek.⁵⁴ *Kopáncs-Zsoldostanyai* ásatási anyaga alapját vizsgálat tárgyává tette a szomszédos Szarvas területének kőkori emlékeit s arra az eredményre jut, hogy a tiszai kultúra nem élte ki magát az

⁴⁶ Rivódülői ásatásokról és kötőrési leletekről. A. É. 1903. 378—387. l.

⁴⁷ A. É. 1892. 372. l.

⁴⁸ A. É. 1896. 179. l.

⁴⁹ Horgosi ásatások. A. É. 1894. 198—206. l.

⁵⁰ A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50. l.

⁵¹ Adatok az Alföld régészeti térképéhez. Múz. Könyvt. Ért. VII. 240—248. l.

⁵² Adatok a neolithkori lakóház kérdéséhez. Dolgozatok, 1929. V. évf. 115—126. l.

⁵³ A kökénydombi neolithkori telep. Dolg. VI. évf. 49—107. l.

⁵⁴ A szalagdíszes anyagművesség kultúrája Magyarországon. Arch. Hung. 1929.

I. és II. fokozatával, hanem volt III. fokozat is, amelynek legjellemzőbb sajátsága a körömmel való díszítés és a lábas edények.⁵⁵

Az új szempontok figyelembevételével ad hírt dr. Móra Ferenc a *lebői telep* természetéről és anyagáról. Ezt a telepet még Reizner vizsgálta meg, s az ő kéziratában lévő eredményein elindulva tárja fel két egymásutáni évben Móra. Tájékoztató közlése arról értesít, hogy ez a telep is a tiszai kultúra I. periodusából való, bár erős helyi jellege is van.⁵⁶

A tiszai III. fokozatba osztott csipett és körömmel díszített cserepü körösmenti telepekről ad hírt Schupiter Elemér 1931-ben a *Dolgozatokban*.⁵⁷ A *nagy-* és *kisjaksorparti*, valamint *csúcsföldi*, *teési* és *vekerzug*i telepek anyagát ismerteti, s bemutatja azt a technikai eljárást, amelynek mása sem a bükki, sem pedig a tiszavidéki kultúrában nem fordult elő.⁵⁸

III. Neolithikus leletek és lelőhelyek a vármegye területén.

A lelőhelyek elhelyezkedése meggyőző adatokat szolgáltat a vármegye legősibb települőinek helyzetére a természettel s környezetükkel szemben. Mint láttuk szigorúan alkalmazkodnak az eleven vizekhez s előszeretettel keresik fel az ármentes, egyébként is nehezen megközelíthető, védett partokat és gerincevonulatokat. Lássuk e telepeket a Tisza folyásirányát követve először a bal-, azután jobbparti részen. A közigazgatási beosztáshoz alkalmazkodva, ez alkalommal figyelmen kívül hagyjuk azokat a lelőhelyeket, amelyek a Hármaskörös mentén húzódva, csatlakoznak területünk legészakibb telepéhez.⁵⁹

A Tisza balpartján fekvő lelőhelyek:⁶⁰

1. *Szentes-Kisjaksorpart*. Közvetlen a vármegye északi szélén, több hasonló jellegű telephely közelében fekszik. A nagy kiterjedésű telepből szórványos leletek vannak. Ásatást még senki sem foganatosított itt. Cserepei nem azonosak a tiszai I. és II. periódusával. Új formák, új díszítési mód, amelyek a tiszai kultúrának III. szakából származnak.⁶¹

2. *Szentes-Csúcsföld*. Nem messze az előbbi teleptől, a Kisjaksorér és Tőkeér összefolyásánál van; ugyanaz a kultúra; feltárva azonban ez sincs.

3. *Szentes-Bökény*. A Kőröspartról 1895-be átfúrt kőbalta került a Nemzeti Múzeumba, Csallány Gábor ajándékaként.⁶²

⁵⁵ A neolithikum Szarvason. *Dolgozatok*, 1931. VII. 61—72. l.

⁵⁶ Ismeretlen típusú edény Lebőről. *Dolgozatok*, 1930. VI. 159—161. l.

⁵⁷ Neolithikus telepek Szentes környékén. *Dolgozatok*, 1931. VII. 54—59. l.

⁵⁸ Az őskor későbbi korszakainak településére vonatkozó kutatás rövid történetét az illető fejezet bevezetőjében összegezem.

⁵⁹ Ezekre vonatkozólag közelebbi adatokat lásd a *Dolgozatok*, 1931. VII. 54—55. l.

⁶⁰ A telepek előtti sorszáмок egyben topografiai térképünk számozását is adják.

⁶¹ Neolithikus telephelyek Szentes környékén. *Dolg.* VII. 57. l.

⁶² A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtári naplója. (Továbbiakban Rgtn.) 1895. 58/4.

4. *Szentes-Zalota*. Az 1879. évi u. n. bökény-mindszenti gátvonal építése alkalmával kerültek ki innen az első emlékek, amelyek jelenleg a Nemz. Múz.-ban vannak s a tiszai kultúra I. csoportjába tartoznak.⁶³ Pulszky beszámolója évében újabb hivatalos küldemény érkezik innen a Tisza szabályozását végző mérnökök adományaként.⁶⁴ Az így ismertté vált neolitikus telepen Farkas Sándor kutat tovább s a bronzkori anyaggal vegyesen előforduló szórványról jelentést tesz a Nemzeti Múzeumnak.⁶⁵ Pár évvel később újabb anyagot küld be innen, ezt azonban a Szentes környékén előforduló többi őstelep anyagával keveri össze. Ezért is, de mert ez a telep közelszomszédos a teésivel, az anyag szétválasztása és megítélése hitelesítő ásatás nélkül lehetetlen.⁶⁶

5. *Szentes-Teés*. A zalotai leletekkel egyidőben kerül elő a Kurca magas partjáról egy csiszolt kőbalta, hasonló ahhoz, amelyet Szatymazon is találtak.⁶⁷ Vízvédelmi munkák kapcsán újabb leletek kerültek elő, mint kővésők, hálósúlyok, kőalapácsok, agyagkanál, edények és talpasedények a tiszai l.-ből. A leletek a szentesi múzeumban vannak.⁶⁸

6. *Szentes-Kistőke*. A Hév. megálló közelében a Vekertől északra szórványos leletek, festett cserepek és kőeszközök.⁶⁹ A határ egy másik pontján, az előbbtől mintegy 6 km-re, a Kürti-féle földön, igen gondosan készített szerpentin kőbalta.⁷⁰

7. *Szentes-Ficsorhalom*. Az egyetlen eddig ismert olyan telephely, amely a tőszegi életmódra és anyagra emlékeztet. A Veker kanyarának déli csücskében, egyébként nyílt helyen elterülő lapos halom, hulladékhalom-szerű keletkezés nyomait mutatja. Szórványos leletek nyomán 1895-ben dr. Jankó János ásatást végez ezen a helyen, mely alkalommal csonteszközök, horgok, árák, karperecek, kovaszilánkok, agyagbögrék, hálósúlyok és edénycserepek kerültek elő, valamennyi egyazon rétegből, a halom tőszomszédosságában.⁷¹ Az ásatást a Nemzeti Múzeum megbízásából Csallány Gábor folytatja tovább, aki újabb díszítetlen edénycserepeket és hálósúlyokat tár fel,⁷² majd csiszolt kővésőt juttat innen a többi anyag közé.⁷³ Néhány vékony, fekete cserép mellett fűrés nélküli kőbaltatöredék van innen a szentesi múzeumban.⁷⁴

11. *Szentes-Nagyhegy*. Tűzhelymaradványok, örlőkövek és kőeszközök.

⁶³ Pulszky Ferenc: Bökény-mindszenti leletek. A. É. 1882. 202. l.

⁶⁴ Rgtn. 1882—140/1—37.

⁶⁵ Farkas Sándor: Őskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. l.

⁶⁶ Rgtn. 1892—12/1—283.

⁶⁷ Reizner János: Szeged tört. I. 4. l.

⁶⁸ A. É. 1889. 255. l. — Zsilinszky: Csongrád vm. tört. I. k. 11. l. Szeremley: Hódmezővásárhely tört. I. 195. l.

⁶⁹ Römer: Result. 1878. 13. l. — Ortway: Praehist. kőeszközök 90. l.

⁷⁰ Szentesi múzeumi leltár 1928.

⁷¹ Rgtn. 1895—57/1—38.

⁷² Rgtn. 1895—58/3—4.

⁷³ Rgtn. 1895—66/3—5.

⁷⁴ Csallány Gábor: Szentes őskori képe. Sima 17. l.

zők. A leletek nem egy helyről, hanem a szőlő különböző pontjairól kerültek elő; nevezetesen: az északi magas partról, a Veker szélén levő Meecs-halom környékéről, a Nagy völgy mentéről, a szeszfőzde mellől és a Hévíz-átvágásból. Igen vegyes anyag a tiszai I.-ből keveredve a réz- és bronzanyaggal.⁷⁵

12. *Fábiánsebestyén*. Kórógyparti telep szórványos leletekkel.⁷⁶

13. *Szentes-Kucori*. A Tisza-Kurca szigeten fekvő telep, közvetlenül a böldi rév mellett. Szórványos leletek köeszközök és cserepek a tiszai I. kultúrából.⁷⁷

14. *Szentes-Só és Vármegyháza*. Belváros. A Kurca balpartján elhúzódozó gerincvonal legmagasabb pontjától kiindulva, végig a Tóth József-utcán a vármegyházáig, onnan az Erzsébet-tér, városháza és takarékpénztári épület telkén kúpalakú, földbevéajt veremlakások és cserepek a tiszai I. kultúrából. Első ismert leletek innen: egy kova kés, obszidián szilánk, pala véső, szerpentin balta a Nemzeti Múzeumban.⁷⁸

15. *Szentes-Szentilona*. A Tisza és Kurcaszigeten a Kurca jobbpartján lévő emelkedett hely, amely a tiszai I. periódusban a vármegye öslakosságának települő helye volt.⁷⁹

16. *Szentes-Berekhat*. A Nagy völgy torkolatánál kúpalakú veremlakások és zsugorított csontvázak.⁸⁰ Farkas Sándor által küldött kova és obszidián nucleusok, pengetőredékek, csontbalta töredékek, vésők, hálósúlyok és csiszoló kövek a Nemzeti Múzeumban.⁸¹ Ugyaninnen később kétdr — alsó és felső — őrlőkő és egy csiszolt kőbalta a szentesi múzeumban. Zsugorított csontvázak és veremlakások.⁸² A vermekben őrlőkövek és megszenesedett búzaszemek.⁸³

18. *Szentes-Tűzköves*. A Kontra tónak az u. n. Sáp-földek magas partján agyagbavájt, földalatti kunyhók nyomai. A kulturréteg hamuval vegyes földből áll, sok vastag cserép, kagyló és állatcsont, kova eszközök és rengeteg kőszilánk lelettel.⁸⁴ Egy égett agyaggyurma gömb és őrlőkő;⁸⁵ három csiszolt kőbalta, két keskeny, hosszú véső és nucleusok, valamint zeg-zugos díszítésű cserepek a Nemzeti Múzeumban.⁸⁶ Ezek azok a leletek, amelyekre Reinecke is hivatkozik.⁸⁷

⁷⁵ Zsilinszky: i. m. I. 15. l.

⁷⁶ Zsilinszky: i. m. I. 11. és 20. l.

⁷⁷ Szentesi múzeumi leltár 1912.

⁷⁸ Szeremley: i. m. 195. l. Rgtn. 1882—140—1/37.

⁷⁹ Rgtn. 1876. 311. l.

⁸⁰ A. É. 1896. 179. l.

⁸¹ Rgtn. 1895—126/177.

⁸² Csallány G.: Régészeti ásatások 1898/99-ben. Múz. Évkönyv 1900. 11. l.

⁸³ Csallány G.: Szentes őskori képe. Sima: 18. l. — Zsilinszky: i. m. 10—11. l. három ábrával.

⁸⁴ Szivós Béla: Osztrák Magyar Monarchia. Csongrád és Csanád vm. leírása. II. 465. l. — Szeremley: i. m. 195. l.

⁸⁵ Rgtn. 1883—138. és 191. a Tiszazugi Múzeum örökletében.

⁸⁶ Farkas S.: Szegvári kőkori leletekről. A. É. 1892. 69. l.

⁸⁷ A. É. 1896. 289—294. ll.

19. *Szegevár.* A Kurca és Kórógy összefolyásánál a Kórógyparton tűzhelymaradványok és a tiszai I.-hez tartozó cseréptöredékek.⁸⁸

21. *Szentes-Dónátpusztá.* Obszidián és kovaszilánk leletek ismeretlen helyről.⁸⁹

22. *Hódmezővásárhely-Kékedpusztá.* Kőeszközök közelebből meg nem jelölhető helyről.⁹⁰

23. *Ludasoldal.* A Nagyludasér déli partján lévő magas partvonalon szórványos leletek a tiszai I. kultura cserepeivel.⁹¹

24. *Mindszent.* Közelebbi lelőhely ismeretlen. Szórványos leletek ugyancsak a tiszai I. cserepeivel a szentesi múzeumban.⁹²

25. *Hódmezővásárhely-Mártély.* A csanyi parton a felső humuszréteg alatt csekély mélységben őskori tűzhelypadok és konyhahulladékok.⁹³ A neolithikumtól kezdve több korszakon át lakott telephely. Már 1884-ben a tiszai védgát készítése alkalmával agyagedényeket, silex nucleusokat és szarvasagancsokat kapott innen a Nemzeti Múzeum.⁹⁴ 1890-ben egész gyűjtemény került a szegedi Városi Múzeumba, közte két kőeszköz is.⁹⁵ Később durva edénytöredékek, nagyobb fazék benyomások díszítéssel és egy talpcsöves edény került a hódmezővásárhelyi ref. gimn. régiségtárába.⁹⁶ Végül 1899-ben Csallány Gábor ásat itt, amikor állatcsontokon és edénytöredékeken kívül két csontszerszámot, öt földalatti lakást s vastag kulturréteget talált. A leletek a szentesi múzeumban vannak.⁹⁷

26. *Hódmezővásárhely-Nagyboksány.* Kőbalta töredékek, átfúrt szarvasagancsbalta és több csonteszköz a hódmezővásárhelyi ref. gimn. régiségtárában.⁹⁸

27. *Hódmezővásárhely-Fecskés.* Szórványos leletek a Sós-tó és Kakkasszék-ér között elterülő hátság részen. Római-koriakkal vegyesen 18 db. őskori cserép a tiszai I. kulturából.⁹⁹

28. *Hódmezővásárhely-Tiszapart.* Szórványos leletek a Tisza balpartján. Főként hálósúlyok a ref. gimn. régiségtárában.¹⁰⁰

30. *Hódmezővásárhely-Szöllőhalom.* Sok kovaszilánk és cserép.¹⁰¹

⁸⁸ Römer: Result. 13. l. — Ortway: Praehist. kőszk. 90. l. — Zsilinszky i. m. I. 11. l. — Szeremley: i. m. I—194. l.

⁸⁹ Römer: Result. térképe. — Szeremley: i. m. I. 194. l.

⁹⁰ Römer: Result. 13. — Ortway: Praehist. kőszk. 90. l.

⁹¹ Mindszenti gyűjteményben.

⁹² Römer térképe. — Zsilinszky, és Szeremley, i. m., valamint a szentesi múzeum lelt. III. A. 51. 143. 145.

⁹³ Szeremley: i. m. I. 195. l.

⁹⁴ Rgt. 1884. 30.

⁹⁵ Reizner: A. É. 1890. 436. l.

⁹⁶ Wosinszky: Praehist. talpcsöves edények. A. É. 1891. 213. l.

⁹⁷ Szentesi múzeumi évkönyv. I. 12. l.

⁹⁸ Hódmezővásárhelyi ref. gimn. leltára. 25—31.

⁹⁹ Hódmezővásárhelyi ref. gimn. lelt. 20.

¹⁰⁰ Ugyanott I—1.

¹⁰¹ Szeremley: i. m. I. 195. l.

33. *Hódmezővásárhely-Hámszárító*. Egy kövéső, amely ajándék gyanánt került a ref. gimn. régiségtárába.¹⁰²

34. *Hódmezővásárhely-Tarjánvég*. A népvándorláskori temető feltárása alkalmával neolithikus cserepek is kerültek elő.¹⁰³

35. *Hódmezővásárhely-Iskolaudvar*. Építkezés alkalmával egy kövéső került elő. Valószínűleg azonos azzal a teleppel, amelyről Szőnyi Benjamin tesz említést az 1753-ban írt verses krónikájában.¹⁰⁴

38. *Hódmezővásárhely-Sziget*. Hálósúlyok és cserepek a tiszai I.-ből.¹⁰⁵

40. *Hódmezővásárhely-Kopáncs*. Csiszolt kőbalta, 28 drb. kovaszi-lánk, köztük néhány nyílhegy a ref. gimn. régiségtárában.¹⁰⁶

41. *Hódmezővásárhely-Kökénydomb*. Agyag hálónéhezékek a ref. gimn. régiségtárában.¹⁰⁷ A tiszai kultúra I. periódusából; az ásatás alkalmával két település nyomai mutatkoztak, de az emléktárgyak egy kultúráról tanuskodik. Vastag kulturréteg, földfeletti viskók romjai, amelyeknek szomszédságában zsugorított csontvázú temetkezés volt.¹⁰⁸

42. *Hódmezővásárhely-Kotacpart*. Vata Ernő tanyáján próbaásatással megállapított telephely a tiszai kultúra III. periódusából.¹⁰⁹

43. *Hódmezővásárhely-Batida*. Későbbi kori leletekkel együtt neolithikus cserepek.¹¹⁰

A Tisza jobboldali részén az alábbi telepek ismeretesek:

45. *Csongrád-Bokruspart*. A Tisza jobb partján lévő földháton középkori emlékek alatt csiszolt kőbalta töredékek és cserepek. Szórványos leletek a tiszai I.-ből.¹¹¹

46. *Csongrád-Tiszaparti szőlő*. Szórványos lelet, egy fúró agancsból és fazék a Nemzeti Múzeumban.¹¹²

47. *Csongrád-Belváros*. A telep már a múlt század derekán ismeretes volt anélkül, hogy ásatásokra került volna a sor.¹¹³ Innen gyűjti 1892-ben Farkas Sándor a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott leleteket.¹¹⁴ A telep Csongrád város belső területén van a Tisza partján, ahonnan a leleteket a víz mosta ki.¹¹⁵ A kulturréteg feltűnően vastag. A mélyebb rétegből pattintott kova nyílhegyek, vakaró kés, pengetőtöredékek, szabálytalan,

¹⁰² Hódmezővásárhelyi Ref. gimn. Tört. 401. l.

¹⁰³ Szeremley: i. m. 429. l.

¹⁰⁴ Ref. Gimn. Lelt. I—4.

¹⁰⁵ Szeremley: i. m. I. 200—204. Három ábra.

¹⁰⁶ Hódmezővásárhely Tört. I. 195. l.

¹⁰⁷ Ref. Gimn. Lelt. VII—4.

¹⁰⁸ Dolgozatok VI. és VII. köt.

¹⁰⁹ Banner János és Párducz Mihály közleménye ugyane kötetben.

¹¹⁰ Zsilinszky M.: i. m. I. 11. l.

¹¹¹ A csongrádi gyűjteményben.

¹¹² Rgtn. 1883—307/772. és 1188.

¹¹³ Römer: Result. térképe.

¹¹⁴ Hampel: A. É. 1892. 372. l.

¹¹⁵ Zsilinszky: I. 11. l. Szeremley: I—194. l.

golyóalakú kovabuzogány, obszidián nyílhegyek, csiszolt kővésők, edényfülek síma bütykökkel, köröm benyomásokkal, fűrész alakú díszítésekkel, lencse alakú bütykökkel, edénycserepek benyomásos, szakgatott, párhuzamos egyenes és zeg-zugos vonalakkal, köröcskékkal és négyzetes hálózattal, pontsorokkal, meanderszerű, különféle mintás vonaldísszel, négy-szegletes edénytálpak, kerek fenéktöredékekkel.¹¹⁶ A magasabb rétegből pedig szarvasagancs kalapács töredék, agancs dárдавég, faragott nyél, láb-szárcsontból készített fejes és fej nélküli árák, lapos, csiszolt, átfúrt kővéső, lapított kúpalakú agyag hálósúlyok, bögrék, hosszúkas, sekély tálak és edényfenékek.¹¹⁷ E telep már a tiszai III. periódusába tartozik s bizonyára egykorú a Szentcsanak-parti, csúcsföldi stb. telepekkel, amelyekről mindössze a Tisza választja el.

49. *Vajhát.* Csanytelektől északra a Vidra-ér balpartjáról szórványos leletek a szegedi városi múzeumban.¹¹⁸

51. *Csanytelek.* Szórványos leletek a Nemzeti Múzeumban, köztük egy kőfejsze,¹¹⁹ agyagfazék¹²⁰ és egy másik fazék.¹²¹ Ez általánosan ismert kőbalta nyomán hivatkoznak a helyre a régebbi monografusok.¹²²

54. *Kötörés.* Sövényháza határában a Tisza jobb partján, a percsorai lelőhely felé hullámos a terep. Az egyik halmos helyen több ponton agancstöredékek, edénycserepek, nagyméretű, vastagfalú, itt-ott bütyökdísszel, ujj- és körömbenyomásokkal díszített töredékek, kőgolyók, hálósúlyok, oválalakú, likacsos malomkő és agyagkúpok. Más helyen sőtartóalakú, zeg-zugos vonalakkal díszített peremél és pontok benyomásával ékített cserepek.¹²³

55. *Percsora.* Adományból több edénytöredék a szegedi múzeumban.¹²⁴

56. *Bibicslát.* A percsorai majortól délre 1 km-re van az az emelkedés, ahol nagymennyiségű törött cserép hever szétszórva, ujj- és körömbenyomásokkal díszítve.¹²⁵

57. *Sövényháza.* Még 1876-ban egy lyukas kőgolyó került innen a Nemzeti Múzeumba.¹²⁶ A következő évben egy kőcsákány serpentinből, kőgyalu quarcitból és kőék Ebenhöch Ferenc győri kanonok gyűjtemé-

¹¹⁶ Rgtn. 1892. 84/1—152.

¹¹⁷ Rgtn. 1892—84/153—172.

¹¹⁸ Szegedi múz. leltár 1889—12. és térkép.

¹¹⁹ Rgtn. 1876—307/743.

¹²⁰ Rgtn. 1876—307/1188.

¹²¹ Rgtn. 1876—307/1196.

¹²² Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1. Zsilinszky: I. 11. 1. Szeremley: I. 193. 1. Römer:

13. 1. Ortway: 90. 1.

¹²³ Reizner: Kötörési leletek. A. É. 1903. 384—385. 1.

¹²⁴ Reizner: A szegedi múzeum. A. É. 1899. 432. 1.

¹²⁵ A. É. 1891. 356. 1.

¹²⁶ Arch. Közl. 1876. 122., 126. 1.

nyéből.¹²⁷ Később szerpentin kővéső, amelynek pattintgatás és hasítás által nyert élei és oldalai is félig csiszolva voltak. Ugyanitt egészen kicsiszolt kővésőt is találtak.¹²⁸ A leletek között sok a csontból készült eszköz a szegedi múzeumban.¹²⁹ A további évek során a szegedi múzeum ásatás és vétel útján még több, a Tiszai I. periódusba tartozó anyaghoz jutott.¹³⁰

59. *Szatymaz*. Csiszolt kőbalta, teljesen hasonló a teési baltához.¹³¹

60. *Csegele*. Szeged, Kereset nevű pusztáján a Templomhegy nevű dűlőben egy nem természetes képződésű halomban, az átvágás alkalmával zeg-zugos és másnemű vonaldíszítéssel ékesített cserepek fordultak elő; itt-ott széndarabok.¹³²

62. *Algyő*. Rendkívül vegyes anyagú telep a község belterületén. A templom közelében, a plébániakertben konyhahulladékok, szarvasagancs, állatsontok, hálósúlyok, vadkanagyar, csonttűk, kőgolyók, agyagedények és cserepek.¹³³

63. *Szeged-Székhát*. A Fehértó partja mindenütt borítva van régi cserépdarabokkal. Kővésők, csiszolt törőkő, agyagrögök, kovák és rossz-égetésű fazékdarabok kerültek a szegedi múzeumba.¹³⁴

65. *Szeged-Szüllői szőlő*. Szerpentinből készült, átfúrt kőbalta.¹³⁵

66. *Szeged-Belváros*. Szórványos leletek, kőalapács, töredékek, edénycserepek, valamint kő lábperec.¹³⁶

67. *Tápé-Lebő*. A tápéi réten gyakran akadtak kovapengékre, szilánkokra és kőmagokra. A Lebő sziget magaslaton e leletek hasonlóan sűrűn előfordultak. Sok bolygatott sír között 3 épület is felbontottak, amelyek közül az egyiknek lábszárai zsugorítva s a kézfejek az arc elé hajlítva voltak.¹³⁷

69. *Szeged-Röszke*. A piaristák telkén 1885-ben agyaghálósúlyok, szerpentin kőalapács és golyó, valamint edénytöredékek fordultak elő.¹³⁸ Később egy nagyobb kovapenge és kőék kerül a szegedi múzeumba,¹³⁹ végül mint ajándék két igen szép, ritka nagyságú kovakő kés, amelyek az 1885-ben végzett földmunkák alkalmával kerültek elő és jutottak magánkézbe.¹⁴⁰

71. *Szeged-Mórahalom*. A Bojár-halommal együtt ásatja meg 1895-

¹²⁷ Rgtn. 1877—19/33. 42. 76.

¹²⁸ Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1.

¹²⁹ Reizner: A szeged-városi múzeumról. A. É. 1890. 435—438. 1.

¹³⁰ Múzeumi Lelt. 1884. 11—17.

¹³¹ Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1.

¹³² Reizner: Ásatások Csengelén. A. É. 1892. 235—238. 1.

¹³³ Tömörkény: Ásatások Algyőn. A. É. 1906. 441—445. 1.

¹³⁴ Szegedi Múz. Leltár. 1917. 54.

¹³⁵ Szegedi Múz. Leltár. 1884—2.

¹³⁶ Arch. Közl. 1876. XIV. 28—29. 1.

¹³⁷ Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1.

¹³⁸ Szeged Tört. I. 4. 1.

¹³⁹ A. É. 1892. 163—165. 1.

¹⁴⁰ Múz. Könyvt. Ért. X. 1915. 144. 1.

ben Reizner, amely alkalommal szórványosan neolithikus maradványokra is akadt.¹⁴¹

74. *Szeged-Bilisits.* A szegedi Alsótanyán lévő erdőben egy serpentinből való vésőtöredék,¹⁴² a további ásatások során csiszolt és átfúrt kőkalapácsdarabok, egy másfél méter mély gödörből csiszolatlan, kezdetleges formájú fejsze került elő. Törött cserép mindenütt bőven volt. Három hiányos sírt is találtak, amelyek azonban kétségtelenül zsugorítottak voltak.¹⁴³

75. *Horgos-Szentpéteri csárda.* Az 1895. évi árvízvédekezés alkalmával 2·5 m mélyen csontár, egy gyöngyszem, egy kis obszidián penge és két kis agyar került elő csontváz mellől. Ugyaninnen származik egy 82 cm magas és 24 cm átmérőjű gabonatartásra szolgáló edény s egy kisebb kézi őrlőkö, amellyel az edény be volt fedve.¹⁴⁴ Az 1903. évi ásatás alkalmával sok cseréptöredék, szétszórt állat és embercsont. Sok kagyló, kovaszilánk, símított szarvasagancs, őrlőkövek stb.¹⁴⁵

76. *Horgos.* A község határában népvándorláskori cserepekkel együtt szórványosan már régebben kerültek elő neolithikus maradványok is. A telepet 1894-ben Tergina Gyula ásatta fel.¹⁴⁶

IV. Az első települők a vármegye területén.

Az egész vármegye területén ezidő szerint 53 neolithikus lelőhely ismeretes. Térképünk első tekintetre szemlélteti azt a helyzetet, amelyet a telepek lakói a természeti adottságokkal szemben elfoglaltak, azok előnyeit kiaknázták, avagy hátrányait sínylették. Telepeink szigorúan alkalmazkodnak a Tisza völgyének tagozódásához s mindenütt keresik az eleven vizet, a folyó medrét, érpártokat, vagy tavak széleit. E körülmény már eleve meghatározza az irányt, amelyben a vármegye legősibb településének történeti részét kutatnunk kell.

A primitív népeknél a vándorlás és terjeszkedés mindig a folyók völgyei irányában, mint természetes útvonalon szokott történni. E völgyek idők folyamán egységes ethnikus vidékek gyanánt jelentkeznek úgy is, mint menedékhelyek, a vizek hálózata körüli mocsarakban, úgy is mint kirohanásra alkalmas terek.¹⁴⁷

E valószínűséget alátámasztja az általános kulturtörténeti kép, amely a szomszédos területek, mint Erdély, a Felvidék, Dunántúl, Alsó-Ausztria, velük együtt Cseh- és Morvaország régészeti anyagának tipo-

¹⁴¹ Reizner: Szeged Tört. I—5. l.

¹⁴² Reizner: A. É. 1902. 89. l.

¹⁴³ Tömörkény: A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50. l.

¹⁴⁴ Reizner: Hiv. jelentés. A. É. 1902. 88. l.

¹⁴⁵ Adatok az Alföld régészeti térképéhez. Múz. és Könyvt. Ért. VII. 246.

¹⁴⁶ Horgosi ásatások. A. É. 1894. 198. l.

¹⁴⁷ Ratzel: A föld és az ember. 342—343. l.

logiai, valamint stratigrafiai összevetéséből élénk tárul. Az Alföldtől észak és északnyugatra eső területeken ekkor az u. n. idősebb lineáris keramia kulturkörével találkozunk. Ez a korszak az Alföldön nincsen képviselve, mint ahogy a következő fél évezred ottani kulturája sem, amely idő alatt a Felvidéken, a cseh morva földön és Dunántúlon ifjabb lineáris keramiával párhuzamosan kialakul a bükki kultúra. A bükki kultúra hordozóinak települési viszonyaiból, valamint cserepeinek díszítési motívumai és edényformái alapján Tompa Ferenc arra következtet, hogy ez a kultúra az idősebb lineáris keramiából fejlődött, s előnyomulása során magával hozta a cseh-morvaországi fejlett földműves kultúrát.¹⁴⁸ Ezek szerint akkor, amikor az Alföldön még semmi nyoma a megtelepedésnek, az északi peremszéleken egy kifejlett földművelő kultúrával találkozunk, amely már másodlagos terepen virágzása teljébe jutott. E kultúra agyagművessége végső fokon úgy stílusban, mint kivitelben hanyatlik, s települési viszonyaiban az előbbtől eltérővé válik. Tompa e változást legfőként az elért maximum szükségszerű visszafejlődésének tudja be, Csalogovits József pedig más foglalkozást igénylő és kisebb lehetőségeket nyújtó élettáj felé való fordulásban látja az okát. A hanyatló bükki kultúra újabb telepeinek topografiai elhelyezkedéséből, valamint abból a körülményből, hogy a kultúra virágkorában szerepet játszó telepek közül a III. periódusban csak a legdélibbek maradtak meg, beigazoltak látja, hogy ez a nép már ebben a III. periódusban vándorútra kelt s az Alföld felé áramlott.¹⁴⁹

Ezek szerint az Alföld benépesülése tehát csak ekkor kezdődött, s a települési irány egyező a Tisza folyásirányával. Az Alföld és benne Csongrád vármegye mindezeideig mentes volt minden emberi megtelepedéstől. A késői beáramlásnak az oka földrajzi tényezőkben keresendő.

Eddigi forrásanyagunk útmutatása alapján, habár az Alföld többi részéről van is néhány adatunk, a vármegye területének emberi megszállását az u. n. tiszai kulturánál előbbre nem vihetjük. Ez pedig a bükki kulturából származott, tehát az Alföld benépesülése legelőször észak felől, a Felvidékről történt.

Kétségtelennek látszik, hogy a bükki-kultúra népe a harmadik periódusban mozdul meg, s áramlik délfelé, az Alföldre. Ilyenformán bizonyosnak tűnik fel, hogy Csongrád vármegye területének első települői, akik északról a Bükk-hegység lejtőiről jöttek, már a földművelő kultúra ismereteivel érkeznek. Itt a viszonyokhoz alkalmazkodva, szükségből alacsonyabb életformát vesznek fel és halász-vadász életmódot folytatnak, de ugyanakkor a lehetőséghez mérten a földet is művelik.¹⁵⁰

A kökénydombi ásatásból kikerült állatcsont-maradványok zoolo-

¹⁴⁸ A szalagdíszes agyagművesség kulturája Magyarországon. Arch. Hung. 1929.

¹⁴⁹ Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolithikus kulturáinak kialakulására. A. É. 1930. 28—53. l.

¹⁵⁰ Csalogovits i. m. 39. l.

giai vizsgálatainak eredményeként Gaál István megállapítása nyomán,¹⁵¹ adatokat kapunk arra is, hogy e nép az állatok háziasítására nagy gondot nem fordít, mennyiben a kutyán, tulkon és kecskén kívül más háziállatot aligha ismer. Ellenben annál gyakoribb a vadtulok, gimszarvas, őz és vaddisznó, a vizekben pedig ponty és tőponty óriási példányokban állott rendelkezésére. A területnek vadban és halban való gazdagsága következtében a telepek népe hússzükségletét könnyűszerrel kielégíthette s így háziállat tenyésztésére a gyér földművelés mellett nem volt nagyon ráutalva.

Tompa a tiszai kultúrkört két fejlődési korszakra osztja. Ez az eredmény azonban a két legutóbbi év ásatásainak során oda módosult, hogy a tiszai kultúrkör egy harmadik fejlődési fokozattal is bővül.¹⁵²

Ha már most a vármegye területéről rendelkezésreálló anyagot vizsgáljuk, hogy az így megállapított kronológiai sorrend szellemében a terület telepeinek időbeli elhelyezkedését nyomozzuk, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy területünk előbb felsorolt kulturfejlődésében bizonyos hézag mutatkozik. Az a törekvésünk, hogy e korszakot egységesen ítéljük meg, hajótörést szenved azon a tapasztalaton, hogy a telepek rétegződése csak igen kivételesen őrzött meg különböző kulturfokozatokat. A hiteles módszeres ásatások eredményei ugyanis arra a megfigyelésre vezetnek, hogy telepeinken a régészeti emlékanyag még akkor is egy kultúrához tartozik, ha két település nyomai is megfigyelhetők. Jellemző példa erre a kökénydombi, amelynek egész anyaga a tiszai I. periódusba tartozik.¹⁵³ Hasonló ehhez a szentesi Ficsorhalom és Tűzköves, Mártély, Sövényháza, Algyő.

Emlékanyagunk túlnyomó része szórványból került ki. Így nincs módunkban ellenőrizni, illetőleg stratigrafiai megállapításokat eszközölni, annyit azonban mégis teljes joggal állíthatunk, hogy Csongrád, Zalota, Nagyhegy, Szegvár, Mindszent, Hódmezővásárhely és Szeged vonatkozó keramiáját az alább felsorolandó helyek kivételével, a tiszai kultúra I. periódusába kell sorolnunk.

Ezekkel szemben a Kisjaksorpart, Csongrád-belváros, Kistőke, Bibicslát, a Hódmezővásárhely-kopáncsi Zsoldos-tanya és Kotacpart már másik kultur-fokozathoz, a tiszai kultúra III. periódusához tartoznak.¹⁵⁴ A folytonosság megszűnését s az egységes neolithikus kultúra megbonthatását látjuk abban a körülményben, hogy az u. n. tiszai III.-ba tartozó telepek, mint a szappanosi,¹⁵⁵ nagyjaksor-kisjaksorparti stb.,¹⁵⁶ valamint a

¹⁵¹ Dr. Gaál István: A háziasítás legkezdetlegesebb fokának bizonyítékai a Tisza-parti ásatásokból. Dolgozatok VII. 232. l.

¹⁵² Dr. Banner János: A neolithikum Szarvason, Dolg. VII. 61—73. l.

¹⁵³ Dolgozatok VI. 84. l.

¹⁵⁴ A neolithikum Szarvason, Dolg. VII. 69. l.

¹⁵⁵ Krecsmarik. A. É. 1927. 186. l.

¹⁵⁶ Neolithikus telepek Szentes környékén, Dolgozatok VII. 54—59. l.

Banner által ismertetett szarvasi ilyenkorú telepek csupán egy kulturréteget tartalmaztak és mindannyian egy-egy különálló kultúra emlékeit őrizték meg zavartalanul.

A tiszai II. nem mutatható ki. A stratigrafia az I. és II. egymásutánját — ha nem is megyénk területéről — beigazolhatja, de nem teheti meg ugyanezt ezidő szerint a II. és III. között, míg ezzel szemben az 1932. évi ásatás a Hódmezővásárhely-kotacparti telepen a III. és korarézkori emléktanyag közötti kapcsolatot kétségtelen bizonyítékait tárta fel.¹⁵⁷

A rendelkezésre álló anyag gyér volta is elegendő annak megállapítására, hogy területünkön a neolithikum nem egységes. Települése két részre osztható, egy régebbire, amely a bükk-i kultúrából táplálkozik és egy későbbire, amelynek összefüggései azonban az előbbivel kétségtelennek látszanak.

V. A neolithikus települések formái.

A települések, mint előbb láttuk, szigorúan alkalmazkodnak a földrajzi viszonyokhoz. Valamennyi nyílt, erődítés nélküli. Ilyesmire nem is volt semmi szükség, mert a terep természete gondoskodott a kellő védelemről. Jól megfigyelhetjük, hogy a harmadik periódusba tartozók kivételével, telepeink mind folyó, értorkolatok, mederkanyarok mellett, hurkokban, vagy éppen szigeteken húzódnak meg, amelyek elég kiemelkedők ahhoz, hogy nagyobb árvizek ellen is védelmet nyújtsanak.¹⁵⁸ Ha etekintetben kívánni valót hagyott hátra a telep, gondoskodtak arról, hogy a vizekkel szemben biztonságba jussanak. A ficsorhalmi szabad telepnél a céltudatos feltöltésnek kétségtelen nyomait észleltem. Az eleven vizek mellett azonban hasonlóan jelentős védelmi tényező a kiterjedt mocsárvilág a maga lápjáival, útvesztőivel és nádasával.

Behatóbb vizsgálat után azonban e nyílt települési formák között is bizonyos fejlődés tapasztalható. A legkezdetlegesebbnek tűnik fel a ficsorhalmi. Építménynek semmi nyoma, hanem egy szűk helyen, szabadtéri tűzhely körül húzódik meg a telep bizonyára nem túlságosan számos népe. Minden jel szerint ilyen a csengelei is. Hogy azonban ez a lakhely nem volt csupán időszakos, vagy rövid ideig tartó tanyahely, azt világosan bizonyítja a mintegy másfél méter mélység, helyesebben magasságba felnyúló tűzpad oszlopa, amely a körülötte felhalmozódó hulladék közepén a halomnak szó szerint főüterét képezte.¹⁵⁹

Nem érdektelen ennél a telepnél az a körülmény, hogy nem rendelkezik azokkal a közvetlen védelmi körülményekkel, amelyeket az előbbie

¹⁵⁷ Dr. Párducz Mihály közleménye a Dolgozatok ugyanezen kötetében.

¹⁵⁸ Ilyenek: Kőkénydomb, Szegvár, Berekhát, Kucori, Lebő stb.

¹⁵⁹ A halmot sajnos úépítés céljaira széthordták, futólagos észleléseim, valamint a szentesi múzeumban lévő kőeszköztöredékek további következtetéseknek alapjául nem szolgálhatnak.

szerint magától értetődőnek találánk.¹⁶⁰ A Vekerlapos külső szélén, a Vekerér balpartján fekszik, annak a vízválasztó gerincnek a peremén, amely a Veker és Kórógy medrét elkülöníti egymástól. Tőle északkeletre és délnyugatra kiterjedt mocsárvilág van; előbbi irányban az eperjesi és pankotai, utóbbiban pedig a fertők lápvilága fekszik, de közöttük a szentlászlói és vekerhádi kiterjedt löszplató mégis tágas, nyílt terepet nyújtott, amely a közvetlen védelmet semmiképpen sem szolgálta.

A másik formát a Szentes-sóházi és vármegyei házi, berekháti, tűzkövesi, mártélyi telepek képviselik. Földrajzi helyzetük, s a település formái egymásmellettségre vallanak úgy időben, mint kulturában. Ezek már jóval népesebbek, mint a ficsorhalmi. A telep számára mindig védelmet nyújtó magas partokat választanak, amelyeknek vastag lösztakarója lehetővé teszi számukra szűk odút, barlang vájását azokban a kúpalakú veremformákban, amelyek éppen e telepek révén váltak ismertekké területünkön.

Keramikus anyaguk, a jellegzetes zeg-zugos díszítésű cserepekkel és eszközformáik a tiszai kultúrkör I. periódusára utalnak. De vannak kovaeszközök, gazdag szilánk és nucleus anyaggal, csiszolt kőkalapácsok és keskeny, hosszú kővésők, amelyek a kőipart túlsúlyba juttatják a csonteszközökkel szemben. Feltűnő másfelől az is, hogy e telepek népessége minden más sajátosságokkal rendelkező telepünkkel szemben igen erőteljes. A vermek 2—3 m térközzel sűrű sorban követik egymást s nagy területet foglalnak el. A szentesi sóház a vármegyei házatól kb. 500 m-re van a Kurca balpartján. E két pont között, a Komáromy-féle telkén, sőt szélességben, a Kossuth-téren lévő takarékpénztári épület telkén is, több veremlakást észleltem az 1930-ban történt építkezés alkalmával. Olyan teleppel kell tehát itt számolnunk, amely ha minden részében egykorú, igen jelentős lakósságú lehetett.¹⁶¹

A telep Szentes belvárosi részén terül el, amely sűrűn beépült; középületek és más módosabb építkezések sorakoznak egymás mellett szűk udvarokkal. Ez a gerincvonal a magva a mai Szentesnek is, még abból az időből, amikor egyszerű halászfalu volt, s jelentéktelen szerepet vitt a határ többi középkori földesúri és monostori községei között. A sűrű település mellett tanúskodik a berekháti, tűzkövesi és mártélyi telep is. Ezek kiterjedése nincsen megállapítva, csupán alkalmi leletek és kutatások feltárásainak híradásaival rendelkezünk; a hitelesítő ásatás lehetősége nincs kizárva s így a felmerült probléma megoldása különösebb nehézségbe nem ütközik.

Összevetve e két települési formát, a keramikus anyagnak tüzetes tipológiai értékelése nélkül helytálló eredményeket elérni lehetetlen. Már

¹⁶⁰ Lásd térképünkön a 7. számot.

¹⁶¹ Dr. Sőregi Jánosnak, „A méhkasalakú földbevéjt üregek problémája” c. munkájában felhozott indokai nem tudtak kétségtelenül meggyőzni arról, hogy e vermekben agyagbánya nyomait kell látnunk.

pedig a ficsorhalmi anyagnak néhány töredéke ilyen megítélésre nem alkalmas. Néhány innen kikerült vékony, fekete, díszítetlen cserépdarabra és fűrés nélküli kőbaltatöredékre támaszkodva, azonban úgy látjuk, hogy ez a települési forma területünknek legősibb alakja s kronologailag elébe helyezendő a Szentese-belvárosinak.

Harmadik formának a kökénydombi jelentkezik, amely éppen úgy nyílt, mint az előbbieket és éppen úgy kiaknázza a terep előnyeit, mint a veremlakásos telepek népe; azzal a különbséggel, hogy most már lakhelyét nem mélyíti le a földbe, hanem azon hosszúkás négyszög formájában építi meg.¹⁶² Banner kecskelábon nyugvó építményt állapított itt meg, amelynek tetőszerűen összehajló részt a két háromszögű véghez csatlakozó függőleges fallal alkotta a fászerkezetre helyezett nád- és vessző-kunyhót; külső oldalán vastagon betapasztották és lesimították.¹⁶³

Ez eredmények nyomán most már jogosan beszélhetünk neolithkori faluról, amely ugyan igen távol áll a mai faluformától, de annyiban hasonló hozzá, hogy a föld felszínére emelt házak — kunyhók — csoportjából állt. A kunyhók természetesen igen szűk udvarokkal rendelkező viskók, szabályos tér és sorköz nélkül, sűrűn húzódnak meg egymás mellett s a szűk terep férhelyéhez alkalmazkodva zsúfolódnak össze.

A telepnek minden ellenséges támadással szemben kitűnő elhelyezkedésére és az erek szövevényében, valamint mocsarak útvesztőjében való jó helyzetére Banner is rámutat.¹⁶⁴ Ásatása során egyben gondosan kémleli a telepnek az előbbi, illetőleg az utána következő korszakokkal való kapcsolatait. Megállapítása szerint, bár két település nyomai észlelhetők, ezeknek települési, vagy kulturális különbségei nem fedezhetők fel. A keramikus anyag a tiszai kultúra I. periódusának végére utal. Földbevéjt lakások nyomait nem észlelte. Így tehát, amennyiben e két települési forma egymást követi, e helyen kronológiai folytonosságról nem beszélhetünk.

Analogiát területünk többi telepei között hiába keresünk. Egyszerűen azért, mert szakavatott megfigyelések kimerítő közlései máshonnan nem állanak rendelkezésünkre. A tipológiai összehasonlítások azonban ezzel egykorúaknak minősítik a zalotai, nagyhegyi, vajhádi, ludasi, fecskési, szatymazi, székháti, horgosi telepeket.

Nem sokban különbözik a kökénydombi települési formától a kis- és nagyjaksorér-parti, kistőkei, csongrádi, kötörési és bibicszáti, amelyek ugyancsak földfeletti lakóházak omladékait őrizték meg. Legismertebb a kisjaksor-parti, ahol határozott oldalfalak alapjainak kiégett rögtuskói rajzolták körül a 3—5 négyszög méter belvilágú kunyhó alapjait. Másik sajátága e településnek, hogy a házak nem zsúfolódnak annyira egymás mellé, hanem az érpárt hosszában húzódnak keskeny sorban. A föld-

¹⁶² Dolgozatok V. évf. 116. l.

¹⁶³ Dolgozatok V. évf. 120—121. l.

¹⁶⁴ A kökénydombi neolithkori telep. Dolgozatok. VI. évf. 49—107. l.

rajzi helyzet védelmi előnyeit sem keresik annyira, hogy még a tekintet előtt is rejtve maradjanak, hanem mindössze az erek, vagy folyókanyarok első partvonalán helyezkednek el, egyébként nyílt terepen.

Keramiájuk és eszközformájuk új, minék következtében megkülönböztetjük a tiszai I. és II.-től s mint annak III. és hanyatló periódusát fogjuk fel. Új kultúrelemet látunk bennük, amelyek a későbbi korszakokkal az egy kotacpartit kivéve, ezideig semmi kapcsolatot sem árnak el.

Nincs egyetlen telepünk ebből a korból, amely valamely mesterséges erődítés vagy egyéb földművek nyomait őrizte volna meg. Ilyesmire a terület tagoltsága, földrajzi helyzete és természete következtében nem is volt szükség, mert a folyók kanyarulatai és mocsarai elegendő védelmet nyújtottak a köztük lakó népeknek.

VI. A rézkor és települése a vármegyében.

A magyarországi önálló rézkor kérdése Pulszky Ferenc,¹⁶⁵ Hampel József¹⁶⁶ és Hillebrand Jenő¹⁶⁷ ismert okfejtés és bizonyítékai alapján többé nem lehet vita tárgya. Egy olyan átmeneti korszak ez, amelyben az anyagi kultúra eszközei fokozatosan réztárgyakkal egészítetnek ki anélkül, hogy maguk a kőeszközök teljesen a háttérbe szorulnának. A legjellegzetesebb tárgyi anyag itt nem maga a réz, hanem az újabb kutatások alapján megismert keramia.

A rézkor kérdésének természetében rejlik legfőként, hogy a kutatás története vármegyénkben koránt sem olyan nagy, mint azt a neolithikumnál tapasztaltuk. A területünkről kikerült rézleletek azonban a magyarországi önálló rézkultúrkör kérdésének nagy vitájában jelentős szerepet játszottak. Így elsőnek Pulszky Ferencet kell megemlítenünk, aki a sziléri szőlőben, földhordás alkalmával előkerült közismert rézkincset, meg egy rézrögöt ismerteti.¹⁶⁸ Ugyancsak Pulszky az, aki az 1862-ben Dorozsmán talált három réz-tárgyat mint a korszak jellegzetes eszközeit említi fel.¹⁶⁹

Közel egy évtized telik el, amíg Farkas Sándor,¹⁷⁰ a Szentés-bánomháti rézleletről számol be, ahol a hatvanas évek kezdetén, a berki alsó temetőben százakra menő réz eszközt találtak. Sajnos a leletek rézművesek kezébe kerültek és elkallódtak. A kincsből azonban egy rézvésző a Nemzeti Múzeum tulajdonába jutott, amelyről Hampel József ad hírt.¹⁷¹

Előbbi cikkében emlékszik meg Farkas Sándor Szentésnek a Berek-

¹⁶⁵ A rézkor Magyarországon. 1883.

¹⁶⁶ Újabb tanulmányok a rézkorról. 1898.

¹⁶⁷ A pusztaitvánházi rézkori temető. Arch. Hung. 1925.

¹⁶⁸ A szegedi leletek. A. É. 1881. 1—6. l.

¹⁶⁹ Magyarország Archaeológiája. I. köt. 82. l. — Fényképes Atlas LX. 59. 63. 75.

¹⁷⁰ Őskori régiségek Szentés vidékén. A. É. 1889—255. l.

¹⁷¹ A. É. 1896. 176. l.

oldal nevű határában, a Kurca partján 1889-ben talált telepről, ahol öt csontvázat, 15—20 m-nyire egymástól soros tűzhelyeket, körülöttük sok hamut, állatesontot, szilánkot stb. találtak. A kőeszközökkel együtt volt egy rézsákány is, amelyen a nyéllyuk kalapálással készült, formája pedig határozottan kőmintáról volt véve.¹⁷²

Egy vörösréz tárgy előkerüléséről tudósít Tömörkény István 1903-ban.¹⁷³ A bilisitsi telep Reizner és Tömörkény szűkszavú tudósítása ellenére is igen felkölti kíváncsiságunkat, mert innen olyan leletekről számolnak be, amelyek a legkezdetlegesebb neolithikus megtelepedéstől a réznek eszköz alakjában való megjelenéséig tartó folytonosságra utalnak. Hitelesítő ásatások nélkül azonban sajnos az anyagot kellően nem használhatjuk fel.

A szegedi múzeum régiségtára még a teési, lebői, baksimajori, sövényházi, algyői, Szeged-belvárosi és röszei, a szentesi múzeum régiségtára a zalotai, nagyhegyi, sápi, derekegyházi és mindszei, a hódmezővásárhelyi ref. gimn. régiségtára pedig a kopáncsi, nagyfai és krétszigeti szórványos leleteket őrznek.

Rendszeres ásatás eredményeit dolgozta fel Schupiter Elemér még publikálatlan cikkében.¹⁷⁴ A Szentek-kistőkei temetőt 1929. és 1930-ban Csallány Gábor tárta fel, amikor összesen 28 zsugorított csontvázú sírt bontott fel. Ilyeneket dr. Hillebrand Jenő mutat be a pusztai-tvárházi temető leletei között,¹⁷⁵ valamint Zoltay a hajduszoboszlói temetőből.¹⁷⁶

A temető Szentesnek Kistőke nevű határrészében van, a Kurcavölgyének északi tábláján. A környék igen érdekes geográfiai problémákkal szolgál. A Körös, Kurca és Veker vágta medrek egy meglehetősen kiterjedt diluviális lösztáblát határolnak, amelynek felszínét a későbbi idők morfológiai tényezői enyhén hullámossá tették. A vidék egész ábrázata elárulja, hogy ez a terület csak kivételesen nagy árvíz alkalmával jutott itt-ott a víz alá s mihelyt az ár szintje csak valamivel is esett, a Kurca és Veker felől felnyúló ár nyomban el is folyt a mélyedésekben. Úgy a Kurca, mint különösen a Körös, mélyen bevágott mederben folytak s a terület északról és nyugatról a Hármasköröst elterelő, Kunszentmárton és Szarvas felé húzódó ki nem kezdett diluviális löszhát védelme alatt igen alkalmas terepet nyújtott az őskori élet és kultúra számára. Ez a löszhát északról dél felé lejt és mindig jobban lankásodón belevész a Veker által alkotott kanyarulat távába. Temetőnk ettől, a ma már teljesen lecsapolt tótól északnyugatra azon a határon túl van, ameddig az áradások tetőzési pontja elérhetett.

Tőle északra a szint egyre magasodik, míg a Körös partját képező

¹⁷² A. É. 1889. 253—258. l.

¹⁷³ A bilisitsi ásatásról. A. É. 1903. 50. l.

¹⁷⁴ A Szentek-kistőkei rézkori temető.

¹⁷⁵ A pusztai-tvárházi rézkori temető. Arch. Hung. 1925.

¹⁷⁶ A hajduszoboszlói rézkori temető. Jelentés. Debrecen. 1926.

gerincet el nem éri. Innen már nincs messze a pusztaistvánházi rézkori temető. Az egykorú két hely között a közlekedési vonalat éppen ez a löszgerinc biztosította minden körülmények között. Csakhogy míg Pusztaistvánháza a Körös északi, addig Szentés-Kistőke a Körös déli partján fekszik mintegy 20 km-re egymástól. A két hely között a kőrösi átkelőt minden bizonnyal Bökény jelzi, ahol a Körös medre meglehetősen összehúzóul. Innen ugyanis már a múltban több hasonlókorú lelet került a szentesi múzeumba s a feljegyzések tanúsága szerint ugyancsak a koraréz-kori temetkezés nyomai mutathatók ki.

Ilyenformán a Körös torkolati vidéke ennek a kultúrának elég sűrűn lakott területe. Ide kell számítanunk a Kurca egész völgyét, mert ez a folyó voltaképpen nem más, mint maga a Hármaskörös, amely eredetileg nem Csongrádnál, hanem mintegy 35 km-el délebbre, Mindszent mellett ömlött a Tiszába. Ennek keleti partvonalán folytatódik az a pleisztocén-korú lösztábla, amelyen a zalota-bökényi és kistőkei telepések jó tanya-helyre leltek. Ezt a löszhátat elsőnek a Veker vágja át, hatalmasan ki is kezd, azonban déli partvonalán végig ellentáll a hullámok erejének és megmaradt fensíkja alkalmas a tágasabb teret kívánó megtelepedésnek. A szentesi szőlő, az u. n. Nagyhegy, ahonnan a többi korszak archaeológiai emlékanyaga is gazdag változatban került elő, e kultúra leleteivel is szolgál.

Tovább követve a Kurca medrét, azt tapasztaljuk, hogy a Nagyhegytől délre eső területen a térszín egyre lejt, míg végül Szentés és Szegvár között hatalmas tóvá süllyed le. Ez az u. n. Contra — Kondurra — tó egykori medencéje, amelynek keleti partján, a Kórógytól északra a diluviális lösztábla ismételten a felszínre bukkan. Ennek szélén, pontosan Szentés és Szegvár között a határon, emelkedik a Sáp-halom, melynek szomszédságából több jellemző szórvány került a szentesi múzeumba.

Közel a Kurca torkolatához fekszik Mindszent község. Ennek földrajzi helyzete igen sajátos. A Kurca és Tisza egybefolyásánál a löszhát megint eredeti felszínében jelentkezik, hogy biztos védelmet nyújtson az árvizek ellen, egyben kiterjedt települési helyet biztosítson e kultúrának.

VII. Rézkori leletek és lelőhelyek a vármegyében.

3. *Bökény.* Szórványos leletek a Körös partjáról a szentesi múzeumban. Több rézeszköz, köztük egy egészen kezdetleges, korai forma, egy késpenge és egy sílex penge került elő. Az edények minden tekintetben megegyeznek a Szentés-kistőkei formákkal s így a többi hasonlókorú temető keramiájával. A lelőhely a Szentés-kistőkei és pusztaistvánházi temetők között középen, mintegy 10 km-re, a Körös u. n. bökényi átkelő helyénél van. Az 1932. év novemberében 2 zsugorított csontvázat tárt fel itt a szentesi múzeum. Az egyik jobb, a másik bal oldalán feküdt. Előbbi-

nél 3 edény, utóbbinál 2 edény volt a pusztai társasházi tipikus keramiából. A közelben egy ép edény csontváz nélkül, s egy gödörben állatcsontok, szarvasagancs rózsza és egy jellegzetes kőpengé.¹⁷⁷

5. *Teés*, a Gyapjas melletti magaspárt. Sajátos és gazdag lelőhely. Már 1876-ban egy fekete, fenekén négy dudorral ellátott agyagtányér három más edénnyel kerül egy kis gyermek csontváza mellől a Nemzeti Múzeumba.¹⁷⁸ Az 1882. évi Tisza-szabályozás alkalmával agyagkanál, ember- és állatcsontok, agyagidol, zúzókö, szűrőedény, agyagkúpok, égett buza és agyagtálak, valamint vörösréz karperecek (e egyik 7 cm, a másik 8,5 cm átmérőjű), végül kőbalta és őrlőkövek küldettek innen a Nemzeti Múzeumba.¹⁷⁹ Egy évtized múlva újabb bütykös kerámia birtokába jut a Nemzeti Múzeum,¹⁸⁰ hogy azután a hely közelebbi megjelölése nélkül szórványos leleteket kapjon a Szeged-városi múzeum is.¹⁸¹

6. *Szentes-Kistőke*. Rendszeres temetkezés. Csallány Gábor és e sorok írója tárta fel 1929- és 1930-ban. Felbontatott 28 sír. Valamennyi csontváz zsugorított s törzsük irányítása kelet-nyugati volt. A fej mindig kelet, a láb nyugat felé esik. Ebben éppen olyan következtetések, mint a férfi és női tetemek változó oldalon való elhantolásában. A férfi mindig jobb oldalán fekszik, arccal tehát északnak néz, míg a nő bal felén nyugszik és délnek van fordulva. Edénynélküli sír egy sem fordult elő, de négy-nél több sem volt egyiknél sem. Eszköz, fegyver, egy rézáron és mikrolitikus kovapengéken kívül egy sárga, keramitszerű csiszolókö és két csontár töredéke a férfi csontvázak mellől. A női vázak egyetlen ékszer-melléklete a márványgyöngy. Csak nőknél fordult elő, ott is ritkán. A keramikus anyagban éppen olyan apró, kézzel formált tálcáskák, nagyobb, bütykökkel díszített bögrék, köcsögök és talpas edények fordultak elő, mint amilyeneket Hillebrand mutat be a pusztai társasházi temető leletei között, ill. Zoltay a hajdusoboszlói temetőből.¹⁸²

11. *Szentes-Nagyhegy*. Szórványos leletek a szentesi múzeumban. Több edény zsugorított csontváz mellől.¹⁸³

14. *Szentes-Belváros*. A Kurca partján spondylus kagyló, rézkarperec és rézcákány került elő 1882-ben.¹⁸⁴

16. *Szentes-Bánomhát*. Közel a berki Kurcaparthoz az u. n. Bánomháton, még a hatvanas években százakra menő rézszerszámot találtak az akkori szentesi alsó temetőben, egy sír ásása alkalmával.¹⁸⁵ A leletek réz-

¹⁷⁷ Szentes, Múz. Lelt. III. B. 23. 24. és 26.

¹⁷⁸ Rgtn. 1876. 311/12—16. Hódi János ajándéka.

¹⁷⁹ Rgtn. 1882. 140/169—250. A m. kir. töltésépítő hivatal hivatalos küldeménye.

¹⁸⁰ Rgtn. 1894. 62/2—3. Kosztka Károly ajándéka. Dr. Jankó János hiv. kiküld. alkalmából.

¹⁸¹ Szegedi Múz. Lelt. 1885/147. és térkép.

¹⁸² Lásd 176. sz. jegyzetet.

¹⁸³ Szentesi Múz. Lelt. III. B. 60. 61.

¹⁸⁴ Szeremley: Hmv. Tört. I. 195. és 208. I. A. É. 1882. 202. I. A. É. 1888. 254. I.

¹⁸⁵ Farkas S.: Óskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. I.

művesek kezére kerültek és elkallódtak. Egy nyéllyukas rézfokos, amelynek foka két oldalán a használat folytán képződött peremmel van el látva,¹⁸⁶ valamint egy rézvéső ebből a leletből mint „Gógányparti lelet” a Nemzeti Múzeumba került.¹⁸⁷

17. *Szentes-Berekoldal.* Farkas Sándor szórványos leleteket küld be a Nemzeti Múzeumnak innen még 1888-ban, köztük egy nyílt réz karpercet.¹⁸⁸ A következő évben a Kurca vízszaggatta partján a határt kerülő csősz három nő és két férfi csontvázat talált. Nem messze ezektől a televény alatt az agyagban egymástól 10—20 m-nyire soros tűzhelyek feküdtek, körülöttük sok hamu, állatsont-töredékek, obszidián, jáspis, barnakova és silex szilánkok, vastag vörös, barna edénytöredékek.¹⁸⁹ Az eszközök között van egy rézcákány, amelyen a lyuk a nyél számára úgy készült, hogy a véső foka bekalapáltatott s az így keletkezett két ág adta a nyílt köpüt. A formát határozottan a kőmintáról vették. Minden jel szerint rézkori telep, amelynek felbontása tudományos érdek volna.

18. *Szentes-Sáp.* A Szentes és Szegvár határán a Sápfalomnál elterülő mederpartról több edény, egy ellentettélű vörösréz csákány és foka a szentesi múzeumban.¹⁹⁰

22. *Derekegyház.* Szórványos lelet a szentesi múzeumban. Egy nagy, durva kidolgozású bűtykökkel díszített edény, amely másfél méter mélységből került elő.¹⁹¹

24. *Mindszent.* Közel a Kurca torkolatához, egy kiemelkedő löszhát széléről már 1882-ben szórványok érkeztek a Nemzeti Múzeumhoz.¹⁹² Később rézeszközök váltak ismeretessé erről a helyről;¹⁹³ végül több edény, egy nagy kovaköpenge, rézvéső és csonttű kerültek a szentesi múzeumba.¹⁹⁴

37. *Hódmezővásárhely.* Alföldi vasút töltése. Egy vörösréz balta a ref. gimn. régiségtárában, amelyet a töltés készítésekor találtak. A határ egy másik meg nem nevezett pontjától egy rézkés van ugyanott.¹⁹⁵

40. *Hódmezővásárhely-Kopáncs.* Egy csinos rézfokos a ref. gimn. régiségtárában, amely Técsi József kopáncsi földjéből került elő.¹⁹⁶

42. *Hódmezővásárhely-Kotacpart.* Egy feldúlt és két háborítatlan sír, edény mellékletekkel. A sírok a tiszai kultúra III. periódusába tartozó telepbe voltak beágyazva.¹⁹⁷

¹⁸⁶ Rgtn. 1892. 84/175.

¹⁸⁷ A. É. 1896. 176. l.

¹⁸⁸ Rgtn. 1888. 115/1—18.

¹⁸⁹ A. É. 1889. 253—258. l.

¹⁹⁰ Szentesi Múz. Leltn. III. B. 27.

¹⁹¹ Szentesi Múz. Leltn. III. B. 220.

¹⁹² Rgtn. 1882. 140/251—258. Hivatalos küldemény.

¹⁹³ Szeremley: i. m. I. 208. l. A. É. 1888. 162. l.

¹⁹⁴ Szentesi Múz. Leltn. III. B. 19. és 25.

¹⁹⁵ Szeremley: i. m. I. 208. l.

¹⁹⁶ Szeremley: i. m. I. 208. l.

¹⁹⁷ dr. Párducz Mihály cikke e kötetben.

44. *Hódmezővásárhely-Nagyfai Tiszakanyar.* A töltés építése alkalmával hasra fektetett csontvázat találtak, amely mellett egy vörösréz csákány és tejkova nucleus volt. A leletek a ref. gimn. régiségtárában vannak.¹⁹⁸

52. *Baksi-major.* Szórványos leleteket gyűjtött össze innen a Szeged-városi múzeum.¹⁹⁹

53. *Pusztaszer.* Szórványos leletek a Nemzeti Múzeumban, mint agyagurna két bütyökfüllel, alattuk zeg-zugos vonaldísszel,²⁰⁰ 1905-ben Kada Elek öt sírt tárt fel, amelyeknek edényei a rézkorra utalnak. Egy váz bolygatatlan állapotban a kecskeméti múzeumban van.²⁰¹

57. *Sővényháza.* 1884-ből eredő szórványos leletek a szegedi múzeumban. Több agyagedény, köztük egy ivó pohár, két fűzőlyukkal és két bütyökkel. Ugyancsak innen való több talpcsöves magas edény, amelyek a lengyeli típusra emlékeztetnek.²⁰²

62. *Algyő.* A Tisza kanyarának átvágása alkalmával kikerült edények mindenike a pusztaitvánházi kulturára utal. A leletek a szegedi múzeumban vannak.²⁰³

64. *Kiskundorozsma.* A falú közepén lévő emelkedett helyen 1862-ben három réztárgyat találtak.²⁰⁴ A rézkor kérdésének vitájában hivatkozik rájuk Pulszky s mint jellegzetes rézkori emlékeket mutatja be.²⁰⁵

65. *Szeged-Szillé.* Az 1881. évi földhordás alkalmával került napfényre ez a közismert rézkincs, amely egy teljesen ép, kétélű csákányból, egy csákánytöredékből, nyéllyukba vert vésőkből s végül egy rézrögből állott.²⁰⁶

66. *Szeged-Belváros.* Építkezések alkalmával szórványos leletek kerültek a szegedi múzeumba.²⁰⁷

69. *Szeged-Röszke.* A szegedi múzeum a Szeged-alsótanyai körzetben 1928-ban három rézkori sírt tárt fel a pusztaitvánházi temetkezéshez hasonló mellékletekkel.²⁰⁸

74. *Szeged-Bilisits.* A bilisitsi ásatások alkalmával Tömörkény István egy vörösréz tárgyat (?) is tárt fel és szállított a szegedi múzeumba.²⁰⁹

¹⁹⁸ Gimn. rgtn. III. 1—2. és 3. — Szeremley: i. m. I. 210. l. fél nagyságú ábrája i. m. 209. l.

¹⁹⁹ Szegedi Múz. Leltn. 1888/6. és térkép.

²⁰⁰ Rgtn. 1893. 3.

²⁰¹ Dolgozatok 1927. 24. l.

²⁰² Szegedi Múz. Rgtn. 1884. 20, 21, 22—25. és 75—85.

²⁰³ Szegedi Múz. Leltn. 1908—3. és térkép.

²⁰⁴ Fényképes Atlas LX. 59. 63. 75.

²⁰⁵ Magyarország Arch. I. 82. l.

²⁰⁶ A. E. 1890. 436. l. — Pulszky: A rézkor Magyarországon, 30. l. — Reizner: i. m. I. 6. — Pulszky: A szegedi leletek. A. E. 1881. 1—16. l. — Szeremley: i. m. I. 208. l.

²⁰⁷ Szegedi Múz. Leltn. 1885/127. és térkép.

²⁰⁸ Ugyanott Leltn. 1885—128. sz.

²⁰⁹ A. E. 1903. 50. l.

VIII. A neolithikum és rézkor viszonya vármegyénk területén.

Adataink nyomán készült települési térképünk semmi kétséget sem hagy az iránt, hogy a terület lakossága a rézkorszakban is ugyanúgy alkalmazkodott a földrajzi viszonyokhoz, mint az előbbiben. Ennek ellenére mindössze két lelőhely: a kotacparti telep és bilisitsi van ugyanazon a helyen, ahol a neolithikus telepek is voltak. Ez a lakosság is keresi az eleven vizet, azonban korántsem húzódik meg annyira védett helyeken, mint a tiszai I. fokozatának népe. Akár életmódja változásának, akár szervezettebb életének tulajdonítjuk ezt a jelenséget, mindenesetre jelentősége kell, hogy legyen e tapasztalatnak. Különben a rézkori leleteket is ugyanazon a helyeken, mederhurkokban, félszigeteken és nehezen megközelíthető pontokon találunk, mint a neolithikus telepeket. Ezzel szemben a tény az, hogy — a sírmezőkből településre következőképpen — most már nem annyira a földrajzi helyzet védelmetnyújtó körülményeit aknázza ki, illetőleg a harci előnyökben bővelkedő helyeket, mint inkább a nagyobb férőhelyet biztosító magaspartokat keresi. Szóval nem az emberi és állati támadás ellen vértelődik főként, hanem a vizek árjával szemben. E tény a telepek számbeli erejére és szervezettebb életére is rávilágít.

Addig ugyanis, amíg neolithikus telepeink, különösen az I. fokozatban az erek szövevénye és mocsarak lápjai között olykor csak egy-egy halom közvetlen területére szorítkoznak, e korszak sírmezői és lelőhelyei már hosszú gerincek térs lankáin jelentkeznek, lehetőleg eleven folyóvíz, vagy kiterjedt tó partján. A kettő között átmenetet alkotnak a tiszai III. fokozat telepei, amelyek ugyancsak megkívánják a tágas helyet. E tapasztalatnak így egymagában különösebb jelentőséget tulajdonítani nem indokolt, de besorozva a többi sajátságos jelenség közé, fontossága egyre nő.

Hazánk területén a rézérc felismerésének idejét a Kr. e. III. évezred derekára teszik. A rézkori formáknak a kőkori alakokhoz való csatlakozása pedig azt igazolja, hogy a réz ismerete a Kárpátok déli lejtőin önálló fejlődés eredménye. A művelődési hatások irányát tehát sem délen, sem keleten, de még nyugaton sem kereshetjük, hanem a csiszolt-kőkörhöz hasonlóan északon, ahonnan a betelepülés is megindult. A rézkor esetében éppen úgy, mint az előző kor I. fokozatában.

Úgy a Szentcsanak, mint a Hódmezővásárhely-kotacparti temető szorosan beilleszkedik a bodrogkeresztúri művelődés-körbe. A kotacparti lábas edények azt mutatják, hogy ez a művelődés összefüggésben van az e helyen előtte virágzó tiszai kultúra III. periódusával. A lelőhelyek zöme ugyanazon a területen, ugyanolyan földrajzi viszonyok, ugyanakkora határok között jelentkezik, mint amaz; így valószínű központja is a Tisza felső és középfolyása környékére esik éppenúgy, mint amannak.

Az a népelem, amely az északi területekkel való kapcsolat révén a neolithikus megtelepedést eredményezi, a rézkorban egy időszaki bevándorlás ellenére még kitart a helyén. Bár a telepek elhelyezkedésének fejlődéséből s a már előadott okokból kifolyólag a kultúra változására és bizonyos történelmi folyamatok lezajlására kell következtetnünk, mégis, mivel a hatások mindig északról érkeznek, a réz felismerését az őslakosság sajátjának kell tekintenünk, amely itt a Tisza középfolyásánál szoros gazdasági és kereskedelmi összeköttetésben állott a Felvidékkel, ahonnan az új fémeket be is szerezte.

Ezt a közösséget igazolja az a megállapítás is, hogy míg Bodrogheresztúron és Pusztaitvánházán a réz már eszköz és fegyver alakjában lép fel — ugyanígy Szentesen, Hajduszoboszlón és Kiskőrösön — addig Lengyelen még csak ékszer formájában találkozunk vele.²¹⁰

Ami ennek az embernek faji jellegét illeti, Hillebrand az előzetes vizsgálatok nyomán egy hosszúfejű, középtermű népnek tartja, amely a Tisza völgyében egyenletesen volt elterjedve. A sípcsontok erősen lapítottak (Platyknémia) arra utalnak, hogy ezek az emberek nagy területeket bekalandoztak, valószínűleg halász és vadász életmódjukból kifolyólag, de mindenkor visszatértek állandó lakhelyükre. Valójában tehát helyhez kötött életet éltek s az állattenyésztés mellett a földművelést is intenzíven üzték.²¹¹

Az elsőrangú, formai szempontból művészi edényformák fejlett gölőncsérípar termékei, amelyeket azonban nem háziiparszerűleg, hanem vándoriparosok készítettek, akik — Hillebrand elgondolása szerint — nem a törékeny árút, hanem csak a művészi készséget vitték magukkal és alkalomszerűen, esetről-esetre készítették el a megrendelt edényeket. Innen van a Tisza-völgye rézkori agyagiparának egyöntetűsége.

Hillebrand az eszközök, fegyverek és ékszerek vizsgálata során is arra az eredményre jut, hogy a rézkések nem egyebek, mint az itteni neolithikus sílex-pengék utánzatai s egyéb típusai is a délnyugateurópai művelődéskörtől függetlenül fejlődtek. A nyugat-svájci hasonló márványgyöngyök fiatalabbak lévén, ezek keletkezési központja minden jel szerint Magyarország területe volt.

Hasonló eredményre jut Banner János is, aki a magyarországi zsugorított temetkezések statisztikájának összeállítása nyomán megállapítja, hogy az e korban divó temetkezés a neolithikumon és rézkoron át a bronzkor elejéig tart.²¹²

Az elmondottak alapján vármegyénk rézkori megtelepedését, annak ethnikumát a tiszai neolithikus kultúrától elválasztanunk nem lehet, mindössze a művelődési körön belül rajzó időszaki törzsi elmozdulásokról be-

²¹⁰ Hillebrand J.: A pusztaitvánházi korarézkori temető őstörténeti jelentőségéről. Orsz. Magy. Rég. Társ. Évkönyv II. 37. l.

²¹¹ Fenti idézett munka. 36. l.

²¹² A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok 1927. 1—58. l.

szélhetünk s ezért e két korszakot egységesen kell megítélnünk abban az értelemben, hogy ez a nép úgy látszik nem keveredik a kontinens távolabbi, tőle idegen fajú népelemeivel.

IX. A bronzkori emlékek felkutatásának története a vármegyében.

A dolog természetéből folyik, hogy mielőtt a korszaknak a vármegye területére vonatkozó irodalmával foglalkozhatunk, előbb az anyag gyűjtéséről kell megemlékeznünk. Szükséges ez azért, mert az irodalmi közlés nem tartott lépést a gyűjtéssel, mivel a vármegyének és városainak ekkor még nem voltak szakemberei, akik az egyes szórványos, vagy gyűjteléses leletek ismertetésével bronzkori emléanyagunkra felhívták volna a figyelmet. Gyűjteményeink ekkor voltak keletkezöben, intézményeink pedig még megalapítóikra vártak. Az Archaeologiai Közlemények és Rómer Műrégészeti Kalauzának hatása azonban igen jól kimutatható. Szentesen Szívós Béla és a gimnázium, a Tiszazugban és Szegeden Széll Farkas,²¹³ Hódmezővásárhelyen pedig a református gimnázium és Szeremley Sámuel fordítanak nagy gondot az anyag összegyűjtésére anélkül, hogy kezdetben irodalmi méltatásukra is gondoltak vagy igazi jelentésüket felismerték volna.

A területünkről kikerült bronzkori anyag irodalmi ismertetésének sorát Rómer térképétől eltekintve, Pulszky Ferenc nyitja meg a bökénymindszenti leletek közzétételével.²¹⁴ E közleményben igen vegyes anyag leírásával találkozunk, amely a szentesi Bökénytől Mindszentig terjedő, mintegy 20 km hosszú tiszai gátvonal építése alkalmával került elő. Nem meghatározott helyről van tehát benne szó, hanem egy hosszú vonalról, amelynek valamelyik pontján neolithikus, a másikon bronzkori, a harmadikon népvándorláskori germán anyag fordult elő. A két előbbinek pontos helyét Farkas Sándor későbbi tudósítási nyomán ismerjük, a germán leletekre vonatkozólag azonban ma sincs több adatunk, mint amennyiről Pulszky értesít s így nincs más hátra, mint e 20 km-es gátvonal mentén egy kiterjedt és gazdag germán sírmezővel számolni, amely a kökényzugi, nagyhegyi és berekháti hasonlókorú sírmezők nyújtotta kérdések tisztázására egykor kitűnő alkalmat fog szolgáltatni. A bronzkori anyag a zalotai, illetőleg a teési magas partból való. A leletek hol az előbbi, hol pedig az utóbbi néven szerepelnek, ezért mi is külön-külön tárgyaljuk őket, bár elválasztásukra semmi más okunk nincs.

A Szentes-belvárosi leletekről Farkas Sándor értesít 1889-ben, amely alkalommal a hatvanas években talált anyagot ismerteti.²¹⁵ A következő

²¹³ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban, III. köt. 20. l.

²¹⁴ A. É. 1882. 201—210. l.

²¹⁵ Őskori régiségek Szentes vidékén, A. É. 1889. 255. l.

évben a csongrádi gazdag leletet teszi közzé,²¹⁶ végül az e két helyről később kikerült tárgyakat 1902-ben publikálja.²¹⁷

Szegeden Reizner János számol be elsőnek a múzeum birtokában levő bronzkori emlékekről 1890-ben.²¹⁸ E beszámolójában a szilléri rézkincs mellett a rőszkei bronzkincs birtokbavételéről tudósít. A következő évben a sövényházi gazdag leletről és a zákánypusztai, illetőleg csorvai bronz-kardról és lándzsáról emlékezik meg.²¹⁹ A rőszkei sírleletről 1892-ben szól,²²⁰ amely alkalommal az I. táblán egy bronzkori, a II.-on pedig egy jazyg-sír anyagát mutatja be. A bronzlelet szinte teljesen azonos a Szentés-nagyhegyi 33., illetőleg 49. sír anyagával. A tömörkényi bronzleletről 1898-ban ad hírt, amely minden bizonnyal ugyancsak sírlelet s anyaga nagyon hasonlít a Szentés-ecserihez.²²¹

Hampel Józsefnek a Nemzeti Múzeum Régiségtára gyarapodásáról írt beszámolóiban előbb a Szentés-nagyhegyi,²²² azután a Szentés-belvárosi és csongrádi bronz, valamint hódmezővásárhelyi arany kincsről,²²³ később a mindszenti tokos vésőről,²²⁴ végül a dónati gyűjtélékes leletről értesülünk.²²⁵

A nagyhegyi gyűjtélékes leletből elkallódott, de később a szentesi múzeum tulajdonába jutott díszes bronzkarperecről ad hírt Csallány Gábor 1897-ben,²²⁶ végül Tömörkény István a bilisitsi,²²⁷ majd a borjasi, sövényházi, percsorai, baksi, rőszkei, zákánypusztai, Szeged-belvárosi (rókusi és Sándor-utcai) leletekről számol be.²²⁸

Szeremley Sámuel Hódmezővásárhely környékéről, mint Mártély, Batida, Fürge- és Szőlőhalom, valamint Kopáncs lelőhelyeiről gyűjti össze és publikálja az anyagot,²²⁹ Oláh és Varga gimn. tanárok a batidai bronzkardról, gorzsai karperecekről és tűről,²³⁰ Wosinszky Mór pedig a gorzsai mészbetétes edényekről számolnak be.²³¹

Az így ismertté vált, valamint múzeumainkban később összegyűlt anyagnak elbírálása ma már különösebb nehézségbe nem ütközik, bár az időrendi beosztás és történeti jelentőségük tekintetében még igen sok

²¹⁶ Csongrádi bronzkori leletek. A. É. 1890. 356. l.

²¹⁷ Szentes és Csongrád-vidéki leletek. A. É. 1902. 244—45. l.

²¹⁸ Szeged-városi múzeumról. A. É. 1890. 435—438. l.

²¹⁹ Szeged-vidéki leletekről. A. É. 1891. 357. l.

²²⁰ A Szeged-rőszkei sírleletek. A. É. 1892. 161—168. l.

²²¹ A tömörkényi bronzlelet. A. É. 1898. 265—267. l.

²²² A. É. 1892. 372—77. l.

²²³ A. É. 1896. 179. l.

²²⁴ A. É. 1893. 178. l.

²²⁵ A. É. 1897. 449. l.

²²⁶ A. É. 1897. 452. l.

²²⁷ A. É. 1903. 52—53. l.

²²⁸ Múz. Könyvt. Ért. VII. 210—248. l.

²²⁹ Hódmezővásárhely tört. I. 194—216. l.

²³⁰ Hódmezővásárhelyi ref. gimn. tört. 400—402. l.

²³¹ I. m. 510. l.

minden tisztázásra vár. Magyarországra vonatkozólag Reinecke Pál és dr. Miske Kálmán kísérelték meg elkészíteni a korszak időrendi beosztását.²³² Ma már mindketten helyesbítésre szorulnak, mégis Reinecke kronológiája az elfogadhatóbb. Ez alapon elindulva ítéli meg jelenleg a magyar archaeologia is a különböző bronzkori leleteket és temetőket.²³³ Mi is ennek alapján kíséreljük meg az időrendi beosztást.

X. Bronzkori leletek és lelőhelyek a vármegyében.

1. *Szentes-Kisjaksorpart.* A Kis- és Nagyjaksorér összefolyásánál lévő gerincen soros, négyszögű, a föld felszínén épült házak nyomai. Neolithikus emlékekkel vegyes korabronzkori telep és temető. A telep 1928-ban vált ismeretessé gözeke-szántás alkalmával, amikor egy csiszolt kőalapács és egy bronz tokosvész előkerüléséről tettek jelentést a szentesi múzeumnak anélkül, hogy a leleteket beszolgáltatták volna. Helyszíni szemle alkalmával 24, két sorban álló viskó faltjai voltak megállapíthatók a friss szántásban. A mederszálon két melléklet nélküli zsugorított csontváz volt, észak-dél irányítással úgy, hogy a fej északra fordult, a tetemek pedig baloldalukon feküdtek. További kutatás nem történt.

3. *Szentes-Bökény.* Még 1876-ban két tokos bronz vészőhöz, két csiga ékszerhez és bronz gyűrűhöz jut innen a Nemzeti Múzeum.²³⁴ Az 1880. évi gátépítés alkalmával kő és bronz tárgyak között sok mészbetétes edényt küldött fel a Nemzeti Múzeumnak az építést vezető kormánybiztos.²³⁵ A következő évben e helyről a Nemzeti Múzeum urnasírokból származó 40 bronz tárgyhoz és 43 mészbetétes agyagedényhez jutott.²³⁶ A telep igen kiterjedt, amennyiben úgy az ármentesített részen, mint az árterületen végig húzódik. Különösen a Körös meredek partján gyakoriak ezek a leletek, ahonnan a víz által szakgatott partban, egy méternyi mélységből már 1875-ben hét különböző idomú tokos vésző, egy bronz lándzsa és egy liliumlevél alakú hajlott bronz kard került elő.²³⁷ A komplexárat-

²³² A. É. 1899. 232. l.

²³³ Tompa: Magyarország és Szilézia bronzkori kulturájának kapcsolatai. A. É. 1923. 83. l.

²³⁴ Szivós Béla ajándéka. Rgtn. 1876. 311/2—5. — Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban III. 49. l.

²³⁵ Pulszky: Bökény-mindszenti leletek. A. É. 1882. 202—210. l. Egy tábla a 203. oldalon. — Zsilinszky: Csongrád vm. tört. I. köt. két igen szép mészbetétes edény rajza a 13. oldalon.

²³⁶ Wosinszky M.: Az őskori mészbetétes díszít. agyagművészete 51. l. és LXXII. l. — LXX. 1. 2.

²³⁷ A lelet nagyrésze 1876-ban az ősrég. kongr. alkalmával Bpsten ki volt állítva, jelenleg a szentesi múzeumban vannak. Lelt. II. C. 22—26. — Farkas S.: Szentesi lelet. A. É. 1888—384. l.

tól délre, az ártéren égési nyomok és apró edények a bronzkor elejéről.²³⁸

4. *Szentes-Zalota*. Az u. n. Gyapjas kaszáló szélén, a teési magas part „fölötte gazdag, hol egy-egy áradás után tömegesen kerülnek elő a szebbnél-szebb agyagedények, agyagékszerek és kisebb-nagyobb urnák” jegyzi fel X. Y.²³⁹ Később Csallány Gábor égetett és égetetlen temetkezés nyomait mutatta ki.²⁴⁰

5. *Teés*. Ez a telep minden bizonnyal azonos a zalotaival, amely éppen ezen a ponton érintkezik a teési határral. Mivel azonban a leletek e néven külön vannak kezelve és ismertetve, így mi is külön tárgyaljuk. A bronzkori anyag a Gyapjas-ér keleti partjából került elő.²⁴¹ A Nemzeti Múzeum egy bronz lándzsacsúcsot, tokos vésőt, bronz nyílcúcsot és négy karikából álló láncot kapott innen 1880-ban.²⁴² Közel egy évtized múlva obszidián pengéket, simító csontot, kis réztört, bronz tokos vésőt, bronz spirálist, bronz hajtút és agyagedényeket találtak.²⁴³ Az utóbbi alkalommal kikerült mészbetétetes edényeket Wosinszky Mór ismertette mint teési és Szentes-tísi leleteket (külön-külön, holott e kettő ugyanaz, sőt a zalotaival is azonos).²⁴⁴

6. *Szentes-Tőke*. Az u. n. Dinnyés szigeten, ahol a kistőkei Tűzköves halom fekszik, szórványos leletek fordultak elő. Nagy agyagtál, szélén két-két lyukkal és ugyanannyi kidudorodással, szájával lefelé volt fordítva, majd egy másik fazék, amely hamúval volt tele és benne egy kisebb edény került a Nemzeti Múzeumba.²⁴⁵ Ezekkel együtt 13 tokos véső,²⁴⁶ a Nemzeti Múzeumba és egy tört sarló a szentesi múzeumba jutott.²⁴⁷

8. *Szentes-Terehalom*. Gyűjtélkes lelet a szentesi múzeumban. Bronz rögök, sarlótöredékek, tokos vésők.²⁴⁸

9. *Szentes-Ecser*. Sírleletek a Kórógy jobbpartján. Egy vaskos bronz karperec,²⁴⁹ egy hosszú, lapos, nagyfejű tű²⁵⁰ és nyújtott temetkezésből

²³⁸ A telepet az 1926. évi gátépítés alkalmával teljesen feldúlták.

²³⁹ Szivós Béla: Osztrák Magyar Monarchia. Csongrád és Csanád vm. leírása. II. köt. 465. l. — Farkas: Óskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. l.

²⁴⁰ Csallány G.: Szentes őskori képe. Sima: I. köt. 23. l.

²⁴¹ A. É. 1889. 255. l. Farkas e közleményében ismerteti az innen később birtokába jutott szórványos bronzkori leleteket is. Ezek: hajtúk, nyílt bronzkarika, bronz karperec, szerpentin fejszetöredék, bronz vésőcske, füles véső, késecske és különböző alakú edények.

²⁴² Rgtn. 1880. 10/1—4.

²⁴³ Rgtn. 1880. 86/1—32.

²⁴⁴ Az őskori mészbetétetes agyagműv. 50. l. XXV. 3. 7. 9. LXXIV—2. — LXXVI. 3—6.

²⁴⁵ Rgtn. 1880. 311/6.

²⁴⁶ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban III. (Továbbiakban: Hampel: Bronzkor III.) 49. l.

²⁴⁷ Szentesi múzeumi leltár III. C. 83.

²⁴⁸ Szentesi múzeumi leltár III. C. 22. 23. 26. 27.

²⁴⁹ Ugyanott III. C. 32.

²⁵⁰ Ugyanott III. C. 85.

kikerült két, szablya módjára hajlított tű, két karperec, két bronz spirális, két bronz szívalakú dísz és egy bronz fél karika.²⁵¹ Égetett és égetetlen temetkezés nyomai.²⁵²

10. *Szentes-Vekertorok*. Szeremley Sámuel Hódmezővásárhely történetében úgy említi fel, mint bronzkori lelőhelyet, ahol durva művű agyagedények, bronz karikácskák és soros sírok váltak ismeretessékké. Bár újabb leletek ezidő szerint nincsenek, minden jel azt mutatja, hogy ez a temető jóval későbbi, minden bizonnyal a népvándorlás korából való.²⁵³

11. *Szentes-Nagyhegy*. A várostól északkeletre elterülő emelkedettebb homokbuckás szőlő. Az őskori viszonyok között is igen alkalmas megtelepedő hely. Az első bronzkori leletek az 1891-ben folyó kúnszentmártoni vasút építése alkalmával kerültek innen a Nemzeti Múzeumba. Az átvágásból tokos vésők, lándzsacsúcsok, öntörögök és pogácsák,²⁵⁴ később tokos vésők és újabb öntörögök,²⁵⁵ majd öntőműhely maradványok, hiányos öntésű tokos vésők, lepény- és pálcaalakú öntörögök és egyéb gyűjtélésű leletek kerültek elő.²⁵⁶ A nevezetes leletet Hampel részletesen ismerteti,²⁵⁷ de hivatkoznak rá a vármegye monografusai is.²⁵⁸ Későbbi szórványos leletek: Egy igen díszes bronz karperec és két összetört bronz kard.²⁵⁹ Az 1930-ban foganatosított ásatáskor feltárt avar temetőnek Musa János földjére eső 30 sírja közül az 1—4. és 7. sír bronzkori temetkezés, amelyek közül az első négy anyaga nem hiteles, mivel azokat a földtulajdonos bontotta fel. Állítólag csontváz nem volt a leletek mellett.²⁶⁰ A 7. sír 120 cm mély, amelyben 143 cm hosszú, igen korhadt csontváz volt. A fej északnyugat, a láb délkelet felé nyúlt. A fejnél egy díszes edény, bal alsó karon két bronz karperec, körülöttük patkó alakú bronz díszek, sarkukkal egymásnak fordulva. A következő évben a szomszédos Somogyi-féle szőlőben folyt az ásatás, amikor a sírmező 81 nagyobbbrészt germán sírja között öt, éspedig a 2., 4., 6., 33. és 49. sír ugyancsak bronzkori urna és nyújtott temetkezés volt.²⁶¹

²⁵¹ Ugyanott III. D. 20. A hajlított tüket Bella: Az őskor embere és kultúrája 285. l. közli.

²⁵² Szentes őskori képe. Sima 23. l.

²⁵³ Hódmezővásárhely tört. I. köt. 194. l.

²⁵⁴ Rgtn. 1892. 31/1—38.

²⁵⁵ Ugyanott 1892. 43/1—14.

²⁵⁶ Ugyanott 1892. 84/183—186. — A. É. 1892. 372—77. l.

²⁵⁷ A bronzkor emlékei Magyarhonban. III. k. CXIII.—13. 15—17.

²⁵⁸ Zsilinszky, Szeremley és Szivós i. m.-nek jelzett oldalain.

²⁵⁹ Csallány G.: A Csongrád megyei Tört. és Rég. Társ. A. É. 1897. 452. l.

²⁶⁰ Lelt. III. D. 16—17. Ez nyilván tévedés, mivel a későbbi feltárás és az anyag tanúsága szerint korhasztó temetkezés teljes felszerelésével van dolgunk. A tévedés onnan eredhet, hogy a laza homokban a váz teljesen elporladt, csupán finom, fehér porserű nyomai maradtak meg, ami a laikus figyelmét könnyen elkerülheti.

²⁶¹ Tekintettel az anyag jelentőségére a sírok leírását nem mellőzhetjük.

2. sír. Urnasír. Az edény összeroppan. Benne emberi égett csontmaradványok és két kis közismert bronzkapocs pár.

4. sír. 130 cm mélyen, kinyújtott karok és lábakkal, lábbal északkeleti irányban fekvő 145 cm hosszú csontváz. A jobb láb alszárán egy bronz lábperec töredéke.

6. sír. 164 cm mélyen, fejfelé délkeleti irányban fekvő 120 cm hosszú csontváz. Fejnél, bal fül alatt két szem gyöngy. A sírban, de a váznál jóval magasabban egy bronzlemez. Jobb lábnál bronzkarika töredéke, a bal bokánál bronzkarika.

33. sír. Nyújtott temetkezés. Fej délnyugatra, láb északkeletre feküdt. A váz mellett kétoldalt két 57,5 és 58 cm hosszú fejes tű. Hegyük a koponya felé nézett. A karon oválisalakú, nyíltvégű, hullámvonalakkal díszített karperec. A mellén téglányalakú bronz lemezdiszék, a váz alatt a medence táján 36 db. szívalakú kapocsdisz és 20 db. bronz spirális, valamint két kis bronzkarika.

49. sír. 110 cm mélyen 170 cm hosszú női csontváz. Hanyatt feküdt, lábbal északkeletnek, nyújtott karokkal. A felső karok mellett egy-egy hosszú bronztű, hegyével a koponya felé. Bal alsó karon, a szögfej külső oldala mellett két bronz dísz. A bal- és jobboldali tűfej alatt, a szögfejhez közel egy-egy bronztekercs. A jobboldali szögfejnél három bronz dísz és egy másik spirális. Mintegy 20 cm-re a jobb kartól kifelé újabb bronz dísz. A bal és jobb alsókaron egy-egy nyitott karperec. Jobb kézen bronz lemezgyűrű — nyitott — alatta, mélyebb rétegben bronztekercs, a lábhoz közel talpasedény.

A germán temető szélén 140 cm mélységben egy egyedül álló üres urna, tőle 5—6 m távolságra különböző irányokban három másik hasonló módon elhelyezett urna.

Ez a temető a Nemzeti Múzeumban lévő öntőműhely lelőhelyétől északra fél km távolságra van. Semmi okunk, hogy e két lelőhelyet elválasszuk egymástól, minthogy az alábbi kincsleletet sem a két előbbi-től, amely 1932. tavaszán került elő a sírmezőtől, ismét 400 m-nyire északra, a Váci-féle szőlőből. A gyűjtelékes lelet két fészekből került elő egymástól 11 m távolságból.

14. *Szentes-Belváros-Sóház*. A Kurca bal partján elhúzódó gerincvonal legmagasabb pontja. Innen származó urnát, cserepeket, agyaggyöngyöket és bronz gombostűt küldött be Farkas Sándor 1893-ban a Nemzeti Múzeumnak.²⁶² A következő évben utcai vízvezető csatorna ásása közben, fél m mélyen, vastag, durva edény és csonttöredékek és hamuréteg között bronzláncza feküdt.²⁶³ A hatvanas években kerültek elő innen

²⁶² Rgtn. 1892—14/1. — Hampel: A. É. 1893. 178. l.

²⁶³ Rgtn. 1894—64/2. Csonka Pál mérnök ajándéka, Dr. Jankó hivatalos küldetése alkalmából.

azok a díszes edénykéek, amelyek a Nemzeti Múzeumban mint szentesvidéki leletek szerepelnek.²⁶⁴

16. *Szentes-Berekhat*. Farkas Sándor ajándékaként 1894-ben, mint gógányparti lelet egy bronz szárnyas, talpasvéső kerül innen a Nemzeti Múzeumba,²⁶⁵ a következő évben egy bronz peremesvéső töredék.²⁶⁶ A jólismert germán temető szélén 1931-ben két melléklet nélküli urna. Egyik zömök, hasas, a másik spirális díszítésű és kihajló, töleséres nyakú.²⁶⁷

20. *Szegvár-Körögyszentgyörgy*. Égetett temetkezés urnafészkei bronz melléklet nélkül. Egy nagy, hasas, karcolt díszítéssel ellátott urna a szentesi múzeumban.²⁶⁸

21. *Szentes-Dónátpusztá*. E néven már az 1876. évi budapesti kongresszuson ismeretes, mint hamvveder temető.²⁶⁹ 1897-ben 232 drb. kisebb-nagyobb bronztárgyat küldött a Nemzeti Múzeumnak Farkas Sándor.²⁷⁰

24. *Mindszent*. Már Rómer ismeri mint hamvveder temetőt.²⁷¹ Egy bronz tokosvésőt pedig, meg nem nevezett helyről Farkas Sándor küld fel a Nemzeti Múzeumnak 1895-ben.²⁷²

25. *Mártély*. Az 1884. évi tiszai töltés építése alkalmával bronz tör, lándzsa és edények kerültek a Nemzeti Múzeumba,²⁷³ később két dárda-darab és karperec, valamint tör jutott ajándékképen a ref. gimn. régiségtárába.²⁷⁴

29. *Hódmezővásárhely-Fürgehalom*. Egy bronz nyílcsúcs és bronz kés ismeretes innen.²⁷⁵

30. *Hódmezővásárhely-Szöllőhalom*. Rómer mint hamvveder temetőt ismeri s ennek nyomán megemlékszik róla Szeremley is anélkül, hogy újabb leletekről hírt adott volna.²⁷⁶

32. *Hódmezővásárhely-Kistóalja*. Özv. Kolokány Ferencné földjéből egy bronzfokos került a ref. gimn. régiségtárába.²⁷⁷

36. *Hódmezővásárhely*. Közelebbről meg nem jelölt helyről egy hen-geridomú edény van a ref. gimn. régiségtárában, 1893-ban vásárolja meg a Nemzeti Múzeum azt a két síma, tömör arany karperecet, két szalagos tömör arany tekercset és sodronyos arany karperecet, amely szintén kö-

²⁶⁴ Farkas Sándor: Szentes és Csongrádvidéki leletek. A. É. 1902. 244—245. l. — Wosinszky: i. m. LXXIII. tábla 1—2. sz.

²⁶⁵ Rgtn. 1894. 107/1.

²⁶⁶ Rgtn. 1895. 126/130. — Hampel: A. É. 1896—179. l.

²⁶⁷ Lelt. III. C. 70—71.

²⁶⁸ Lelt. III. C. 118.

²⁶⁹ Rómer i. m. térkép. — Szeremley i. m. I—194. l.

²⁷⁰ Hampel: Az orsz. rég. és embertani társ. A. É. 1897. 449. l.

²⁷¹ Rómer térképe és Szeremley i. m. I—194. l.

²⁷² Rgtn. 1895. 107.

²⁷³ Rgtn. 1884. 15—30. — Hampel: LXXVIII. 4.

²⁷⁴ A hódmezővásárhelyi ref. gimn. tört. 401. és 402. l. — Szeremley: i. m. I. 211. l.

²⁷⁵ Szeremley: i. m. I. 211. l.

²⁷⁶ Result. térképe és Szeremley: i. m. 216. l.

²⁷⁷ Rgtn. II. tábla 7.

zelebből meg nem határozható lelőhelyről való.²⁷⁸ Ugyancsak innen való három bronzkard és egy másik markolatnyujtványos kardpenge, amelyek szintén a Nemzeti Múzeumban vannak.²⁷⁹

37. *Hódmezővásárhely-Alföldi vasút töltése.* A vasúti töltés készítése alkalmával, közelebből meg nem nevezett helyről egy bronzbalta került a ref. gimn. régiségtárába.²⁸⁰

39. *Hódmezővásárhely-Gorzsa.* Több mészbetétes edény a ref. gimn. régiségtárában,²⁸¹ továbbá a Kettőshalom környékéről kikerült két bronz karperec, egy bronz tű és egy ellapított bronz szegfej.²⁸²

40. *Hódmezővásárhely-Kópáncs.* A lelőhely közelebbi megnevezése nélkül egy innen kikerült bronzcsákányról tesz említést a város története.²⁸³

43. *Hódmezővásárhely-Batida.* 1871-ben egy innen előkerült bronz kardot ajándékoznak a ref. gimn. régiségtárának.²⁸⁴ Az 1895-ben fogantatott ásatás alkalmával, amikor a batidai templomromot tárták fel, egy újabb bronzkard kerül a ref. gimn. régiségtárába, amely ugyancsak a közelszomszágáról került elő.²⁸⁵ Később két lándzsát, egy baltát találtak itt.²⁸⁶ Banner János 1930-ban egy nagykiterjedésű telep nyomait állapította meg, amelynek edényei az őszentiváni telep edényeihez hasonlóak és így e kor elejéről származnak. A lelet publikálatlan.

47. *Csongrád.* A régi belső város u. n. *pogányvára* a legrégibb kortól a történelmi időkig gazdagon szolgáltatta a leleteket. 1888-ban egy verem ásása alkalmával, a várnak Bökény felé eső meredek magaslatáról, egy nagy edényben, hatalmas gyűjtelékes lelet került elő. Az anyag elkallódott, mindössze egy tokos vésőt és öt különféle töredéket sikerült a Nemzeti Múzeum számára megmenteni.²⁸⁷ Mint hamvveder temetőt már Rómer is ismeri.²⁸⁸ Úgy látszik azonban a nagy lelet mégsem kallódott el teljesen, mert időközben ötven sarlótöredék jutott a Nemzeti Múzeum birtokába.²⁸⁹ 1893-ban Farkas Sándor egy kőbuzogányt, edényeket, bronz gombostűt és egy urnát küldött.²⁹⁰

47/a. *Csongrád-Szántód.* A böldi révtől nyugatra, a kilencesi ártéren átkelve, a Szikes és Bujó erek által alkotott szög legmagasabb pont-

²⁷⁸ Vétel Wiesinger Mórtól 355 frtért. — Rgtn. 1893. 10/1—4. A. É. 1893. 177. l.

²⁷⁹ Hampel: Bronzkor III. 83. l.

²⁸⁰ Rgtn. II. tábla. 5.

²⁸¹ Wosinszky i. m. 51. l. és VI. tábla 5.

²⁸² A gimn. tört. az 1892/93. iskolai évben. 402. l.

²⁸³ Szeremley: I. 211. l.

²⁸⁴ Ref. Gimn. Tört. 400. l. Elek István ajándéka.

²⁸⁵ Előbbi munka 403. l. Fejes János ajándéka.

²⁸⁶ Szeremley i. m. I. 211. l.

²⁸⁷ Csongrádi bronzkori leletről. A. É. 1890. 356. l.

²⁸⁸ Result. térképe. — Műrégészeti Kalauz. 30. l.

²⁸⁹ Hampel: Bronzkor III. 48. és 57. l.

²⁹⁰ A. É. 1893. 178. l.

ján, a partoldalban soros sírok helyei láthatók. Innen került ki egy fonott, tekercses bronz karperec s egy nyílt bronz karikácska.²⁹¹

48. *Felgyő* határából, közelebből meg nem nevezett helyről, szántás közben egy gombostű, karperec és két bronz lemez került a Nemzeti Múzeumba.²⁹² A Vidraér és Geda-halom között, a halom alapját képező gerincvonalban két urnafészkek. Két nagy, kihajló peremű, spirális díszítésű, igen szép urna. Egyik közülük le volt földve s benne égetett csontmaradványok, mellettük apró edények és töredékek. Az 1913-ban végzett utépítés alkalmával tárta fel Csallány Gábor és szállította a leleteket a szentesi múzeumba.²⁹³

50. *Tömörkény*. Az uradalmi újmajorban 1891-ben alapásás közben bronzleletek kerültek elő; éspedig két bronztű, 40 és 56 cm hosszúak és megcsavartak. A következő évben Reizner hitelesítő ásatást végez s akkor a sírt is megtalálta. De úgy ez, mint az egész környék fel volt forgatva. Talált az összehányt csontok mellett díszítetlen cserepeket két kis bronz karikát, egy sodronytekercset és egy szívalakú csüngődísz.²⁹⁴

53. *Felsőpusztaszer*. A régi temető helyén, 1931-ben bronzkori telepet tárt fel a Szeged városi múzeum.²⁹⁵

55. *Szeged-Percsora*. Szegedtől északra, a Tisza jobbpartján, a 85-ös átmetszéssel szemben van ez a lelőhely. Épületalapozásnál serpentinből való lyukas baltatöredék, később ülő, vagy guggoló helyzetben lévő csontváz mellett egy fejlett formájú bronzkés került elő.²⁹⁶

57. *Sövényháza*. A természetes gerincek egyikén, amely a község alá húzódik. 1880-ban gazdag lelet került elő. Egy bronzkard és öt lándzsacsúcs a Nemzeti Múzeumba került,²⁹⁷ egy lándzsacsúcs pedig a győri múzeumba.²⁹⁸ A keramikus anyag: fogantyús edények és díszes bütykös fazekak a szegedi múzeumban nyertek elhelyezést.²⁹⁹

58. *Pusztamérges*. A szegedi múzeum 1928-ban ötven sírt tár fel a népvándorlás korából, amelyek között a szentesi Nagyhegy mintájára, bronzkori is volt.

61. *Kistelek*. Szórványos leletek és edénytöredékek, köztük egy marolatnyulványos bronz kard a szentesi múzeumban.³⁰⁰

64. *Kiskundorozsma*. Egy bronzfejsze töredéke, egy egész bronzfejsze és egy behajtott, rövidnyelű vésőtöredék a Nemzeti Múzeumban.³⁰¹

²⁹¹ Szentes és Csongrád-vidéki leletek. A. É. 1902. 244—245. l.

²⁹² Rgtn. 1876. 307.

²⁹³ Múz. Könyvt. Ért. IV. 135. l.

^{293a} A tömörkényi bronzlelet. A. É. 1898. 265. l. ábra a 266. l.

²⁹⁴ Szegedi múzeum 1931. évi ásatási jegyzőkönyve.

²⁹⁵ A. É. 1891. 355. l. A kés ábrája a 355. l.

²⁹⁶ Hampel: Bronzkor. III. 83. 107.

²⁹⁷ Ugyanott I—XXVI—8.

²⁹⁸ Szegedi Múz. Napló. 1884—18. 28—30. 47—57. 68.

²⁹⁹ Lelt. III. C. 29.

³⁰⁰ Rgtn. 1862. VII. 22. — Arch. Közl. 1863. II. 173. l.

64. *Kiskundorozsma-Bogárzó*. Huszonkét síros jazyg temetőben több bronzkori urnasírt tárt fel a szegedi múzeum. Bronzkoriak az 1., 2., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 15. és 18. sírok. Néhány edényforma figyelmet érdemel.^{300a}

66. *Szeged-Belváros*. Az idők folyamán, különböző helyekről több bronzkori lelet került elő. Egy bronzsarló a Nemzeti Múzeumban van.³⁰¹ A Feketesas utcából egy bronz tokosvéső, a felsővárosi Sándor utcából bronzsarlók,³⁰² Rókusról 1899-ben pedig egy bronztű.³⁰³

68. *Szeged-Borjas*. A Tisza kanyarának átvágása alkalmával, a Szeged város és Torontál vármegye határán 1897-ben, őslénymaradványok között bronzrögök, gombok, tokos vésők, sodronyok, sarlók, sodronytekercsek, pántok, fűrés, köpius lándzsa és csontzabla kerültek elő.³⁰⁴

69. *Szeged-Röszke*. A Tisza árteréből kiemelkedő természetes magasparton, ott, ahol a Sáros-völgy nevű ér a folyóba torkollik, a töltés mellett több sír került felszínre. Mellékleteik: agyagedények, hálósúlyok, szerpentin kővéső, kovapenge, hét bronztű, övlemezkék és húsz lelógó csüngő, amilyenek a szentes-ecseri és a nagyhegyi sírokban fordultak elő. Volt továbbá tizenhét bronz karperec, fibula és bronzcsat.³⁰⁵

70. *Szeged-Öthalom*. A népvándorláskori anyaggal együtt több bronz eszköz és bronzkori edény került a Nemzeti Múzeumba. Több cseréptál, bögre kihajló peremmel és urnafélék, valamint kettétört bronzsarló és egy három darabra tört törpenge.³⁰⁶

72. *Szeged-Csorva*, vagy *Zákánypusztá*. A szegedi Alsótanyán 1888-ban a lakosság sok helyen turkált Zákány vezér kincse után. Ez alkalommal közelebbről meg nem jelölt helyen 28–30 cm hosszú lándzsacsúcs és egy bronzkard került elő.³⁰⁷ Ez a lelőhely is Ecser, Terehalom, Kistelek, Pusztamérges stb. példájára igen kifejezően szemlélteti, hogy e korszak népe nemcsak a Tisza közvetlen közelében telepszik meg, hanem a folyótól távol, a kiterjedt homokpusztákra is szétszóródik.

74. *Szeged-Bilisits*. Az átokházi kapitányságban, Szegedtől 35 km-re nyugatra, egy természetes földhátan népes telephely, amely a neolitikumtól az újabb vaskorig lakott volt. Az 1903–4-ben foganatosított ásatás alkalmával megállapítást nyert, hogy míg az ér déli oldalán vegyesen fordulnak elő bronz- és vaskori tárgyak, addig az északin urnatemetkezés

^{300a} Szegedi múzeum ásatási jegyzőkönyve. 1930. II. 24–IV. 7.

³⁰¹ Arch. Közl. 1888. 67. l. — Hampel: III. köt. 58. l. — Szeremley: i. m. I. 211. l.

³⁰² A. É. 1890. 435–438. l. Szeged Tört. I. 6. l.

³⁰³ Tömörkény: Adatok az Alföld Rég. térképéhez. Múz. és Könyvt. Ért. VII. 248. l.

³⁰⁴ Múz. Könyvt. Ért. VII. 246. l.

³⁰⁵ A. É. 1885. 149. és 188–239. l. — 1890. 436. l. 1892. 161–68. l. — Hampel: III. köt. 173. l. — CLXXXV. 22–28.

³⁰⁶ Rgtn 1879. 66/20. 25. 30. 56. 137. 138. 163. 164. 165

³⁰⁷ A. É. 1891. 357 l. — Hampel: XXVI. és XX. 1–8., illetőleg 3. és 7. szám.

nyomai vannak. Kikerült ekkor egy hamuval telt urna, bronz karperec, két darab csavart tű, végül négy karperec, két tű és edények.³⁰⁸

76. *Horgos*. Felül átlukasztott, u. n. zsinórlyukkal ellátott hosszú bronztű került innen a Nemzeti Múzeumba.³⁰⁹

XI. A bronzkori település a vármegyében.

Leletanyagunkat négy csoportra oszthatjuk. Legtöbb a szórványos lelet. Ezeket a temetkezési, majd a gyűjtelékes leletek követik. Telepből kikerült és stratigrafiai útbaigazításokkal szolgáló emlékanyagunk nincs, csupán néhány megfigyelésünk, s azokkal kapcsolatos szórványos lelet.

A 41 lelőhely közül csupán szórványt, olykor csak egy-két darabot nyújtott, ezért ezek különösebb figyelemre nem tarthatnak számot. Gyűjtelékes, illetőleg kincslelet hat helyről, nevezetesen a Tisza bal partjáról, Szentes-Terehalom, Szentes-Nagyhegy, Szentes-Dónát, Hódmezővásárhely és Szeged-Borjasról, a Tisza jobbpartjáról pedig egyedül Csongrádról van. Ezek közül a hódmezővásárhelyi arany, a terehalmi és Szeged-borjasi gyűjtelékes bronz, három pedig, ha nem is ugyanazon pontról, de a közelből sírleletet is ad. Ezek közül a Szentes-nagyhegyi a legfontosabb, amely hitelesen feltárt és pontosan megfigyelt vegyes temetkezéssel szolgált.

Sírlelettel rendelkező helye területünknek ebből a korból összesen 17 van, amelyek közül korhasztó temetkezés 6, urnás 8, végül vegyes 3 hely. Ezek szerint az urnás van túlsúlyban, míg az átmenetet három hely, név szerint Szentes-Nagyhegy, Szentes-Ecsér és Szentes-Zalota képviselik. A hat temetkezési hely sírjai közül a kisjaksorparti és percesorai zsugorított csontvázakat szolgáltattak. Ha adataink egyforma értékűek lennének, e körülmény jelentőségét nem mellőzhetnők, sajnos azonban a tények egyszerű megállapításán túl alig mehetünk, legfeljebb részleteikben tehetjük vizsgálat tárgyává.

Igy első sorban feltűnik az, hogy nincs területünknek ebből a korszakból halmos temetkezése, amely Reinecke szerint a II. fokozatban lép fel. Felosztása szerint az I. fokozatba tartozónak minősíthető emlékanyagunk a leletek közt nincs. Egyedül a kisjaksorparti peremesvéső és egy-egy szórványos lelet Szentes-Zalota, Szentes-Bökény, Szentes-Belváros, Mindszent, Szeged-Szillé és Dorozsmáról utal erre a korszakra.

Bronzmelléklettel jól meghatározható sírunk is mindössze a Szentes-Nagyhegyről és Szeged-Röszkéről van. E kettőnek útmutatása alapján azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy e most lapos sírokban észlelt csontvázak egykor kisebb halom alatt nyugodtak. Megerősíti e feltevésünket az a körülmény, hogy ezek a sírok népvándorláskori sírmező alól

³⁰⁸ A. É. 1902. 372—76. l. — Tömörkény: A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50—54. l. — Bilisitsi és egyéb újabb leletekről. A. É. 1905. 251—57. l.

³⁰⁹ Rgtn. 1874. 13/4. Conlegner József földbirtokos ajándéka.

kerültek elő s azokhoz viszonyítva a bronzkori elhantolás igen gyér. Így valószínűnek tartjuk, hogy területünk nem nélkülözi a II. fokozat halmos sírjait, csak hogy ezek a későbbi rátemetkezés és a föld megmunkálása következtében ellaposodtak.

E föltevés helyessége mellett szólnak a csontvázak mellékletei is, amelyek szinte egyöntetűen szolgáltatják a röszeihez hasonló síranyagot:³¹⁰ az ismert két hosszú, zsinórlukkal ellátott tűt, a 20—40 övcsüngőt és tekerceket, valamint karpereceket, természetesen a La-Tène fibula nélkül, amely a röszei anyaghoz is bizonyára tévedésből került. Ilyenek még a Szentese-cserei, tömörkényi, pusztamérgesi, pusztaszeri és dorozsmai, amelyek így a bronzkori II. fokozatához tartoznak.

Megerősíti a sírok időrendi helyzetét a keramikus anyag és főként a Szentese-nagyhegyi 49. sírból kikerült talpas edény, továbbá a gazdag mészbetétes anyag, amely Szentese-Bökény, Szentese-Teés, Szentese-Belváros, Hódmezővásárhely-Gorzsáról ismeretesek.

Ha e lelőhelyek topografiai képét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az I. fokozatban megmaradnak azokon a mederszéleken, amelyeket rézkori művelődésünk népe is elfoglalt.

A település képe kifejezően szemlélteti a települők és a környezet egymáshoz való viszonyát is. Jól felismerhető, hogy a II. fokozat lakója már nem függ annyira a víztől, mint az előbbi. A folyók zugait, mocsarak rejtekeit nem keresi annyira, mint azelőtt, hanem a téres puszták szélén út tanyát egy-egy kiterjedtebb tó, vagy elevenízü ér közelében. De nem ragaszkodik az előző korok telepeihöz sem, hanem azoktól függetlenül száll meg művelődésének, gazdasági kultúrájának és társadalmi berendezkedésének megfelelően.

Az I. és II. fokozat topográfiáját összevetve egymással, úgy tapasztaljuk, hogy amíg az I. fokozat megmarad a rézkori megtelepedés mód-szere mellett s kitart a főfolyó partjain, addig a II. fokozat lelőhelyei már szétszóródnak s területünket egyenletesebben töltik ki, mint az előbbiek.

Adataink a telepek természete és belső elrendeződése tekintetében sajnos teljességgel tájékozatlanul hagynak. Egyetlen feltárásunk sincs, amely valamely lakótelep rétegződéséről és lakóházai felől tájékoztatna. A kisjaksorparti helyszínelés megfigyeléseire támaszkodnunk nem lehet, bilisitsi feltárás pedig nem nyújt közelebbi adatokat. Ezért mindössze csak annyit állapíthatunk meg, hogy nincs olyan lelőhelyünk, vagy telepünk, amely nagyobb földmunkának, erődítésnek nyomait őrizte volna meg. Rómer régészeti térképe tud ugyan szegvári, dónáti, csongrádi földvárakról, amelyekben bronzkori emléktárgyak fordultak elő, de e híradásnak megerősítését a későbbi idők kutatásai között hiába keressük.

Ilyen földvárak létezését ebben a korszakban ha kétségbe nem is vonjuk, mégsem kell okvetlenül feltételeznünk, a terület földrajzi tagoltsága és előnyös tájjellege miatt.

³¹⁰ A leleteket lásd A. É. 1892. évf. 163. l.

A bronzkor III. fokozatában Reinecke szerint új elemek nem vegyülnek, mindössze a formák és díszítések fejlődnek tovább, egyben tetemesen gyarapodnak az idegen — nyugati — országokhoz való vonatkozások. Éppen ezért fölötte bajos anyagunkat e felosztás szerint úgy beosztani, hogy éles határvonalakat vonjunk az egyes lelőhelyek között.

E hiábavaló, s számunkra még meddő kísérlet helyett csak általánosságokban s főként a temetkezési módokra támaszkodva kíséreljük meg településünk szétválasztását. Hitelesítő ásatások nélkül egyetlen felmerült kérdéshez sem lehet érdemlegesen hozzászólni már csak azért sem, mert úgy a Szentes-teési, Szentes-bökényi, mint a Szentes-belvárosi és mindszenti anyag annyira vegyes, illetőleg a rendelkezésünkre álló megfigyelések olyan ellentmondók, hogy közöttük eligazodni lehetetlen.

A III. periódus emlékanyagát őrizték meg különösebb zavaró jelenségek nélkül Szentes-Tőke, Szentes-Berekhát, Kórógyszentgyörgy, Hódmezővásárhely-Batida, Hódmezővásárhely-Fürgehalom, Sövényháza, Szeged-Belváros és Szeged-Óthalom is. A díszes tokosvésők, fejlett idomú sarlók, karcolt díszítéssel ellátott hasas urnák, éleiken felhajtott, markolatnyulvánnyal bíró kardok, bordás lándzsacsúcsok és fokosok ezekről a helyekről kerültek gyűjteményeinkbe, természetesen szakszerű megfigyelések nélkül, mint egyesek ajándékai. Így elbírálásuk is csak eszerint, tehát hiányosan történhetik.

Arra azonban igen alkalmasak, hogy lelőhelyeik földrajzi eloszlásából a korszak településére következtethessünk.

E helyeken korhasztó temetkezéssel már nem találkozunk s egyre több a hamvveder lelet. De az sem kerülheti el figyelmünket, hogy az egyszerű alakok mellett a díszes, kihajló, tölcseresperemű urnák is képviselve vannak (Szentes-Berekhát). Szinte azonos formájúak, mint amilyeneket a IV. fokozatban találunk.

Ha a helyek topografiai viszonyát vizsgáljuk, arra a tapasztalatra jutunk, hogy a települők ismét a főfolyó, nagyobb erek mellékét keresik s lehetőleg az eleven vizek magas partjain ütnek táborn. Különösen a Tisza bal partján figyelhető ez meg igen jól, ahol Bökény, Zalota, Teés, Tőke, Berekhát, Kórógyszentgyörgy, Mindszent és Batida hűségesen követik a Kőrös, Kurca és Tisza, a legutolsó esetében a Szárazér völgyét anélkül, hogy lelőhelyeink a távolabbi steppékre elvezetnének.

A korszak IV. fokozatának emlékanyagát néhány gyűjteléses leleten, mint Szentes-Terehalom, Szentes-Dónát, Hódmezővásárhely, Csongrád-Belváros és Szeged-Borjason kívül mindössze a percsorai zsugorított csontváz kése, a felgyői urnasírok díszes urnái és a Szeged bilisíti telep néhány lelete adják. Szerfölött kevés ahhoz, hogy érdemleges következtetéseket vonhatnánk le belőlük. Topografiai elhelyezkedésük tekintetében azonban adnak felvilágosítást. E lelőhelyek ismételten szétszóródnak és távolabb vonulnak a folyómedrektől. Megtalálhatóak a Tisza mind-

két felén, csakhogy amíg egyiken a temetkezések nyomai vannak, addig a másikon a gyűjtélkes és kincsleletek gyakoriak.

Minden feltevéstől mentesen annyit bizonyosan állíthatunk, hogy a vármegye lakosságának ethnikus összetétele a bronz művelődés során nagy változáson ment keresztül, ha ugyan teljesen ki nem cserélődött. Az ősi elem háttérbe szorult, a vezetést egy, minden bizonnyal a keletről ideszakadt faj veszi át. Egyideig túlsúlyra juttatja a keleti kultúrelemeket, majd megtermékenyülve az itteniekkel, kereskedelmi terjeszkedésre tör, hogy végül ismét a nyugati haladás járszalagjára kerüljön.

Ez a népelem azonban az idők folyamán nemcsak kulturális felsőbb-ségét, hanem harciasságát is elveszti, hogy a Kr. e. VII. század végén a kelet felől betörő ural-altaji nomádok támadásának ellentállani nem tud. Így leigáztatik és fokozatosan beolvad a hódítóba. A szkytháknak nyugat felé való iramlása alkalmával juthattak föld alá gyűjtélkes leleteink és kincseink. Fennmaradásukat határozottan nagy harci eseményeknek kell tulajdonítanunk. A Kárpátoktól északra eső vidéken a szkytha előnyomulás sokkal nyugatabbra hatol, mint nálunk.³¹¹

XII. A bronzműveltség hanyatlása a vas térhódítása nyomán.

A vas használata Európában a Kr. e. X. sz.-ban kezdődik. Az Apennini félszigetre az etruszkok hozták, s onnan terjedt lassankint északra és északkelet felé. Először ékszer, majd fegyver és szerszám alakjában lesz általánossá. Hazánk földjére jutását a Kr. e. VIII. sz.-ra szokták tenni, de a bronz végleges háttérbeszorulása a Kr. e. V. századnál hamarabb nem következhetett be.

Ez általánosságok keretébe beleillesztve Csongrád vármegye vas-kori régészeti leleteit, úgy találjuk, hogy ezek úgy hallstatti, mint La Tène ízlésű tárgyakban fölötte szegények, a lelőhelyek pedig gyérek.

A korszakkal a történelmi kor küszöbén állunk ugyan, amikor a régészeti anyagon kívül ókori följegyzések tudósításait is meg kell említenünk, de ezek még annyira jelentéktelenek, hogy egyelőre csupán az archaológiai leletekre támaszkodhatunk.

Ez emléktárgy területünkön nem nagy. Elsőnek Hampel József ad hírt egy gömbalakú láb, vagy karékszerről, amely valószínűleg a Szentestei telepről került a Nemzeti Múzeum régiségtárába.³¹² Ugyancsak a Szentestei anyagról tudósít Szivós Béla is az Osztrák Magyar Monarchiában közzétett leírásában.³¹³ A csanyteleki szkytha leletekről elsőnek Hampel József emlékszik meg 1894-ben.³¹⁴ Időrendben következik

³¹¹ Reinecke P.: Magyarországi szkytha régiségek. A. É. 1897. 1—27. l.

³¹² Intézetek és gyűjtemények, A. É. 1882. 285. l.

³¹³ I. m. Magyarországgal foglalkozó I. köt. 461. l.

³¹⁴ N. M. Rgtárának gyarapodása. A. É. 1894. 261. l.

Lenhossék József a Szeged-öthalmi ásatásból kikerült anthropologiai anyag ismertetésével.³¹⁵ E munkával, illetőleg anyaggal, amely az 1879. évben foganatosított ásatásból került ki, Reizner János is foglalkozik s a szkytha leleteket még agathyrznek mondja.³¹⁶

A Szentes-nagyhegyi szórványról, egy La Tène ízlésű vasláncról ismételtén Hampel József emlékszik meg.³¹⁷ Zsilinszky Mihály Csongrád vármegye történetében a csongrádi, Szeged-öthalmi és tömörkényi leleteket említi fel.³¹⁸ Szeremley műve pedig a mártélyi sír La Tène ízlésű összehajtogatott kardjáról és a Hódmezővásárhely-dillinkai edényekről tesz említést,³¹⁹ amelyek azonban nem tartoznak ebbe a korba.

Tömörkény István 1903-ban a bilisitsi telep feltárásáról tudósít,³²⁰ s még ugyanazon év végén a kenyérváró dombon talált vegyes anyag-ról ír.³²¹

Szentesen Csallány Gábor összegezi az eredményeket s ez úton a ficsorhalmi, zalotai, berekhatí leletekről,³²² valamint a Szentes-Rokkant-telep és vincetelepi sírokról értesülünk.³²³

A vármegye területén előkerült leletekből e korszak képét megrajzolni ezidőszerint fölötte bajos. A hallstatti ízlés alig-alig van képviselve, inkább a La Tène az, amely kimutatható. Valószínűnek látszik, hogy nálunk még erősen ragaszkodik a nép a bronzhoz akkor, amikor az Alpoktól északra és délre eső területek lakossága már fejlettebb vaskulturával rendelkezik.

Területünknek a hallstatti ízlést feltűntető tárgyakban és egyéb leletekben való szegénységét ez a régi művelődéshez való ragaszkodás magyarázza meg. Támogatja ezt Tömörkény Istvánnak bilisitsi ásatása, ahol igen jól megállapítható, hogy az ér északi partján tiszta bronzkori, a délin pedig bronz és vaskori, La Tène ízlésű tárgyak vegyesen fordulnak elő.

Tehát minden eddig rendelkezésünkre álló adat azt igazolja, hogy területünkön jelentősebb művelődéssel a vaskor első fokozatában nem számolhatunk.

XIII. Vaskori leletek és lelőhelyek a vármegye területén.

1. *Szentes-Kisjaksorparti-Kettőshalom.* Vegyes temetkezés a halom lábánál elterülő gerincen. Feltáratott 1930. és 1931-ben összesen 98 sír,

³¹⁵ A Szeged-öthalmi ásatások, Budapest. 1895.

³¹⁶ Szeged tört. I. 6. l.

³¹⁷ N. M. Rgtnak gyarapod. A. É. 1897. 450. l.

³¹⁸ I. köt. 18. l.

³¹⁹ Hódmezővásárhely tört. I. köt. 238. l.

³²⁰ A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50. l.

³²¹ Ásatások a kenyérváró dombon. A. É. 1903. 387—88. l.

³²² Szentes őskori képe. Sima. I—25. l.

³²³ Szentes monografiája, 34. l.

amelyből 11 oldalt fekvő, enyhén zsugorított és össze-vissza irányított csontváz volt. Mellékletük is eltérő a többitől. Néhány edény, főként La Tène ízlésű urnák, orsógombok, betétes gyöngyök és tipikus kúpos bronz fülbevalók, karperecek és vasláncszák. Négy urnafészek égetés nyomával, egyikben egy rövid pengéjű vaskés. A temető többi sírja soros, nyújtott temetkezés s mellékleteik a Kr. u. V—VI. századra utalnak. Az enyhén zsugorítottak fekvésiránya változó, egy sincs, amely a másikkal megegyezne.³²⁴

24. sír. 90 cm mélyen, jobb oldalán fekvő, térdben zsugorított csontváz. Fejnél féltekerces formájú, vaskos bronz fülbevalók egymásba fűzve, medence felett vastör, bal kéznél orsó, jobb kar és medence alatt színes berakásos, hengeridomú gyöngyök.

43. sír. 60 cm mélyen, jobb oldalon fekvő, enyhén zsugorított női csontváz. Nyaka körül és mellén hengeridomú, dudoros, színes gyöngyök, jobb kéznél orsó és jobb lábnál edény. A bal lábnál egy kis gyermekcsontváz, nyaka körül gyöngyök.

52. sír. 85 cm mélyen jobb oldalán fekvő, térdben zsugorított, de ki nyújtott karú csontváz. Kéznél egy tál, a váz medencéje mögött, tőle 30 cm-re a sír falából képezett kis padkán egy edény.³²⁵

4. *Szentes-Zalota*. A Tüzköves és teési határ között elterülő gátvonalon, közelebből meg nem nevezett helyről egy tipikus kelta vaskés került a szentesi múzeumba.³²⁶

5. *Szentes-Teés*. Még a főgimnázium régiségtárából került a szentesi múzeumba két gumós karperec, két hasonló, de vastkosabb lábperec és egy díszes torques. A lelőkörmények és a hely ismeretlenek. Ama körülményből, hogy Szívós Béla e lelettel kapcsolatban emlékszik meg a zalotai Gyapjas partját tevő teési vaskori leletekről, arra lehet következtetni, hogy e lelet is onnan kerülhetett a gimn. régiségtárába.³²⁷ Valószínűleg innen való az a gömbalakú láb, vagy karékszer is, amelyre Hampel hivatkozik.³²⁸

7. *Szentes-Ficsorhalom*. Az útépités alkalmával több általánosan ismert kelta ezüstpénz került napvilágra. Közelebbi lelőhely ismeretlen s egyéb leletekről sincs további részlet.³²⁹

11. *Szentes-Nagyhegy*. Szórványos leletek, mint egyesek ajándéka a szentesi múzeumban. Farkas Sándor 1897-ben egy Szentes határából való La Tène ízlésű vasláncot küldött a Nemzeti Múzeumnak. Minden jel azt igazolja, hogy ez a vaslánc a Nagyhegyről való.³³⁰

³²⁴ Néhány jellemző sír leírását az anyag publikálatlan volta miatt nem mellőzhetjük.

³²⁵ A 43. és 52. sír in situ a szentesi múzeumban vannak.

³²⁶ Szentesi múzeumi leltár III. D. 23. Papp István gátör ajándéka.

³²⁷ Osztrák-Magyar Monarchia. Csongrád és Csanád vm. leírása. II. köt. 465. l.

³²⁸ Hampel: *Intézetek és Gyűjtemények*. A. É. 1882. 285. l.

³²⁹ Szentesi Múz. Éremnapló. 185—86. 1904.

³³⁰ Hampel: A N. Múz. Rgtnak gyarapodása. A. É. 1897. 450. l.

12. *Fábiánsebestyén*. Betétes gyöngyfűzér és fonott bronzkarika a szentesi múzeumban. A Kórógypartról került elő 1908-ban közelebbi adatok nélkül.³³¹

14. *Szentes-Szeder-rokkanttelep*. Négy sír, amelyek az 1927. évi utcaszabályozás alkalmával kerültek elő. Kelet-nyugati fekvésűek, úgy, hogy a fej keletre, a láb nyugatra fordult. Az egyik sírban bronz nyaktorques és két bronz karperec. Egyik síma, a másik mély bevágásokkal gerezdelt, továbbá egy jellegzetes bronz fibula és vaskés töredéke.³³²

16. *Szentes-Berekhát-Debreceni telep*. Egy nyújtott temetkezésű sír edénytöredékekkel és kelta vasfibulával.³³³

25. *Hódmezővásárhely-Mártély*. Egy üveg karperec és összehajtogatott vaskard. Sírlelet egyéb népvándorláskori sírmezőben. A kard jellegzetes kötője hiányzik. Ez azonban ezen a vidéken nem feltűnő.³³⁴

29. *Hódmezővásárhely-Fürgehalom-Körtöltés*. La Tène ízlésű bronz kés és agyagorsó. Vegyes lelet az 1894. évi ásatásból a ref. gimn. régiségtárában.³³⁵

30. *Hódmezővásárhely-Rárós*. Háromélű bronz nyílcsúcs a ref. gimn. régiségtárában.³³⁶

47. *Csongrád-Belváros*. A régi váron belül, a Tisza magas partján több bronz övkampó, sodronytöredékek, nyílcsúcsok, díszlemezek, kapcsok, gombok és orsóalakú üveggyöngyök kerültek elő, melyek a Nemzeti Múzeumban vannak.³³⁷ Egyéb szórványos lelet a város határának különböző ismeretlen pontjáról a csongrádi gyűjteményben. A Katkics-féle szőlőben nagyobb mennyiségű ezüst kelta pénzlelet került elő.

50. *Tömörkény*. Bronz nyaktorques és lábperec, valamint aranyozott ezüst lemezek a Nemzeti Múzeumban.³³⁸

51. *Csanytelek*. Egy sírlelet, amelynek anyagát a község plébánosa a Nemzeti Múzeumnak küldte be 1894-ben.³³⁹ Egy évvel később itt újabb sírokra akadtak, amelyeknek tetemes részét sikerült a Nemzeti Múzeumnak megszerezni.³⁴⁰ Csallány Gábor 1910-ben egy napig tartó ásatást végzett, amikor öt sírt tárt fel s belőlük két bronz fülönfüggőt, három vas sodronytöredéket, három díszített orsófejet, három edényt, egy bronz nyílcsúcsot, két gyöngyszemet és egy vascsatot helyezett el a szentesi múzeumban. 1931 augusztusában újabb 12 sírt bontott fel, amelyek egymástól 4–5 m távolságra

³³¹ Szentesi múzeumi leltár III. E. 26.

³³² Ugyanott III. D. 28.

³³³ Csallány—Sima: I. köt. 24. l.

³³⁴ Szeremley: i. m. I. 238. l.

³³⁵ Hmv. ref. gimn. rgt. II. tábla 4. sz.

³³⁶ Ugyanott: II. 3. sz.

³³⁷ Rgt. 1892. 68/1—17. Vágó Klener Sándor ajándéka.

³³⁸ Rgt. 1876. 307/1334—1340.

³³⁹ A. É. 1894. 261. l.

³⁴⁰ A. É. 1895. 183. l.

voltak. E sírokból 7 égetett, 5 pedig csontvázas temetkezés volt. Három melléklet nélküli, 9-ben pedig kígyóalakú, vastag halántékgyűrűk, bronz karperecek, színes, dudoros gyöngyök, díszített orsófejek, tipikus három élű bronz nyílesúcsok és vasnyílhegy, továbbá egy vaskés és mintázott anyagnyomók voltak. A vázak jobb oldalon, kissé zsugorítva feküdtek. A fej délnyugatra, a lábak északkeletnek fordultak. A sírok mélysége 55—110 cm között váltakoztak. Az égetettek sekélyebbek voltak. A két hónappal később foganatosított újabb ásatás alkalmával ismét 15 sír került feltárássra, amelyek közül 8 égetett és 7 enyhén zsugorított temetkezés volt. Volt ezen kívül, a feltárt sírmező különböző pontján hat edényfészkek, melléklet nélkül.³⁴¹ Az anyag publikálatlan volta miatt néhány jellegzetes sír leírását az alábbiakban hozzuk.

1. sír. Égetett váz, csak csonttöredékek. Mélysége 65 cm. Iránya: a fej délnyugatra, lábak északkeletre. A koponyánál edény, a jobb felkar táján vaslándzsa köpüje, a bal kéz körül vaskés.

3. sír. Mélysége 75 cm. Csontváznak csak nyomai. Jobbfelől egy tál, mellette egy orsó.

4. sír. 90 cm mélyen jobb oldalán fekvő, térdben és könyökben zsugorított csontváz. A nyak körül betétes gyöngyök, hasonlóak a térd körül is. A medence mellett, elől három edény, fölöttük bordás orsófej.

6. sír. 80 cm mélyen enyhén zsugorított váz. Jobb vállnál két három-élű bronz nyílhegy, jobb könyöknél díszített orsófej, bal kéznél díszítetlen orsófej, bal térdnél tört fülű edény.

13. sír. Égetett csontváz maradványai. A koponya táján vaskés, két nyílhegyszerű vasdarab, medence táján vaskés, jobb felé néző hegygel. Bal oldalon lándzsahegy töredék, vaskarperec és agyagorsó.

14. sír. Égetett csontváz. Fejnél csavart, vaskos, bronz kúpos fülönfüggő, illetőleg halántékgyűrű, egy kis edény és egy edény töredékei.

15. sír. Zsugorított csontváz, arccal keletnek fordulva. Körülötte edénytöredékek, hátgerinc csontjába fúródva egy háromélű bronz nyílhegy.

17. sír. Égetett csontváz 50 cm mélyen. Keresztalakú, két köpü-szerű pánttal ellátott bronzszerszám, vaskés és vASFokos a medence táján.

A sírmező azonos a Szentes-kisjaksorpartival s a Kr. e. VI. századi szkyltha megtelepedés emlékét őrzí.

63. *Szeged-Székhát*. A Fehér-tó partján, neolithikus telepen keverve 37 drb., jobb művű, korongon készült La-Tène ízlésű edénytöredékek a szegedi múzeumban.³⁴²

70. *Szeged-Öthalom*. Az 1879. évi ásatás alkalmával szkyltha sírok anyaga vált ismeretessé egyéb népvándorláskori emlékanyag kíséretében.

³⁴¹ A leletek a szentesi múzeumban a 22. szekrényben vannak kiállítva.

³⁴² Szegedi Múz. Napló 1917. IX—18. 57. sz.

A leleteket Reizner agathyrzek emlékének mondja.³⁴³ Az ekkor kikerült csontanyagot Lenhossék József teszi anthropologiai vizsgálat tárgyává.³⁴⁴

73. *Szeged-Kenyérváródomb.* A Szeged-alsótanyai központon a plébánia kápolnája építése alkalmával két sír kerül feltárássra.³⁴⁵ Ezeken kívül igen vegyes anyag, edények, őrlőkövek és egyéb neolithikus leletek.³⁴⁶

74. *Szeged-Bilisits.* Az átokházi kapitányságban lévő erdő mellett, kisebb mélységben csontokkal, cserépdarabokkal keverve két bronz karperec, két laposfejű bronztű, bronz halántékgyűrű került elő. E leletek útmutatása nyomán 1902 februárjában Tömörkény ásatásokat végez, amikor öt kutató árkot huzat s ezekben fejjel nyugatra egy sír bronz karperccel, az 5. számú sírban pedig bronzgyűrű volt. A negyedik árokban, fejjel nyugatra egy másik csontváz, amelynél 2 bronz gyűrű, 3 vasdarab, 10 cm hosszú vaskés, nyílvas és edények a térdnél. Két méter mélyen bronztű, egy másik csontváz medencéjében vasnyíl. Szórványban edények és töredékek.³⁴⁷ A következő évben a szegedi múzeum újabb ásatást foganatosít, amikor megállapítja, hogy az ér mindkét oldalán népesebb telep volt. Tömörkény beszámolójában szerfölött vegyes anyagot sorol fel a neolithikumtól a szkyltha emlékéanyagig.³⁴⁸ Egy újabb ásatás később megfigyeli, hogy míg az ér déli oldalán vegyesen fordulnak elő bronz- és vaskori tárgyak, addig az északi parton csak bronzkoriak vannak.³⁴⁹

XIV. A szkylthák és kelták.

A történelmi folyamatok lezajlásának igazolására igen jó támpontokat szolgáltatnak az eszközök, főként a fegyverek és kardok. Megállapítható, hogy ez utóbbiak a vaskor elején szorosan alkalmazkodnak a bronzmintákhoz, később azonban új alakokat vesznek fel s nagyságra jóval felülmúlják a bronzból valókat. E formák központjának keresése, illetőleg elterjedésüknek meghatározása, világos képet nyújt az ethnikus változásokról és előnyomulásokról. De felvilágosítással szolgál a temetési mód is. Amíg Középeurópában és nálunk is, a bronzkor utolsó szakaszában hamvasztás és urnatemetkezés dívik, nálunk most olyan jelenségek tapasztalhatók, amelyekből határozottan idegenből jött népre következtethetünk.³⁵⁰

Vonatkozik ez különösen a La-Tène ízlésű emlékéanyagra, amelynek kelta voltát Magyarország nyugati részein senki sem vonta kétségbe. Ez

³⁴³ Reizner: Szeged tört. I. 6. l.

³⁴⁴ Lenhossék J.: A szeged-öthalmi ásatások. Bp. 1895.

³⁴⁵ A sírok leírását lásd A. É. 1903. 388. l.

³⁴⁶ Tömörkény: Ásatások a kenyérváró dombon. A. É. 1903. 387. l.

³⁴⁷ Tömörkény I.: A szegedi múzeum. A. É. 1902. 372—76. l.

³⁴⁸ Tömörkény I.: A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50—53. l.

³⁴⁹ Tömörkény I.: Bilisitsi és egyéb újabb leletekről. A. É. 1905. 252. l.

³⁵⁰ Bella: i. m. 237. l.

emlékanyag túlnyomó részben a Dunántúlon, a későbbi Pannoniában, fordul elő, de elszórtan az Alföldre — Boldog-Hatvan — a Délvidékre, sőt Erdélybe is elkerült anélkül, hogy e területek archaeologiai emlékanyagára a maga sajátos bélyegét tökéletesen ráütötte volna.

Ezzel szemben egy másik, legkevésbé nyugati hatásokból táplálkozó kultúra anyaga válik egyre-másra ismertté az Alföldön és így Csongrád vármegyében is. Ilyenek a Gyöngyös,³⁵¹ Tápiószentmárton,³⁵² Zöldhalompusztá³⁵³ hiteles leletei, a Szentcsanak-parti Kettőshalom, a szegedi Óthalom, a vásárhelyi Fürgehalom és Csanytelek leletei, amelyek arra az eredményre vezetnek, hogy az Alföldön határozott keretek között élő szkýtha kultúra létezésével kell számolnunk.

A jellemző szkýtha emlékeknek a Hallstatt és La-Tène ízlésű tárgyakkal való összevetése nyomán Márton Lajos a gyöngyösi temetkezést a Kr. e. IV. századnál korábbra nem teszi. Vele szemben Fettich ezt alacsonynak találja és Reinecke Pál, valamint az oroszországi analógiák alapján a Kr. e. VI. századra vezeti vissza. Fettich véleménye szerint a magyarországi szkýtha kultúra kifejlése tehát összeesik a La-Tène-el s azzal párhuzamosan halad. Addig azonban, amíg a La-Tène a keltaság civilizációjának bélyegét viseli magán és a nyugati hatás eredménye, addig a szkýtha keleti eredetű.

E tények területünk archaeologiai emlékanyagából is kimutathatók. Figyelemre méltó tapasztalat ugyanis, hogy a kelta fegyverek, szerszámok, ékszerek és agyagárú készítmények túlnyomó része alig különbözik a nyugati kelták ipari termékeitől. Ugyanazok a formák és óriási félgömbből álló, csuklós karperecek a Szentcsanak-parton is mint Csehországban és Délnémetországban.³⁵⁴ Területünk La-Tène ízlése egyrészt a nyugathoz való csatlakozása éppen úgy felismerhető, mint másik részének a kelet iparához és műízléséhez.

De eltér a két hatás egymástól a temetkezés módjában is. Jól megfigyelhető, hogy a nyugati eredetű emlékanyag sírjai kivétel nélkül csontvázas temetkezések s általánosságban kelet-nyugati irányításúak úgy, hogy a koponya keletre van, tehát az arc nyugatra tekint. A keleti népelemeket rejtő sírmezőkben azonban gyakran találkozunk a vázak megégetésével, urnákkal. Ha pedig a hullát korhasztották, irányításuk jobbra úgy történt, hogy az arc keletre nézzen, de nem fektették hanyatt, hanem oldalt és enyhén — térdben — zsugorították.

A Szentcsanak-parti és csanyteleki sírokat valami olyanféle átmeneti jelenség gyanánt ítéljük meg a bronz és vaskultúrák határmes-

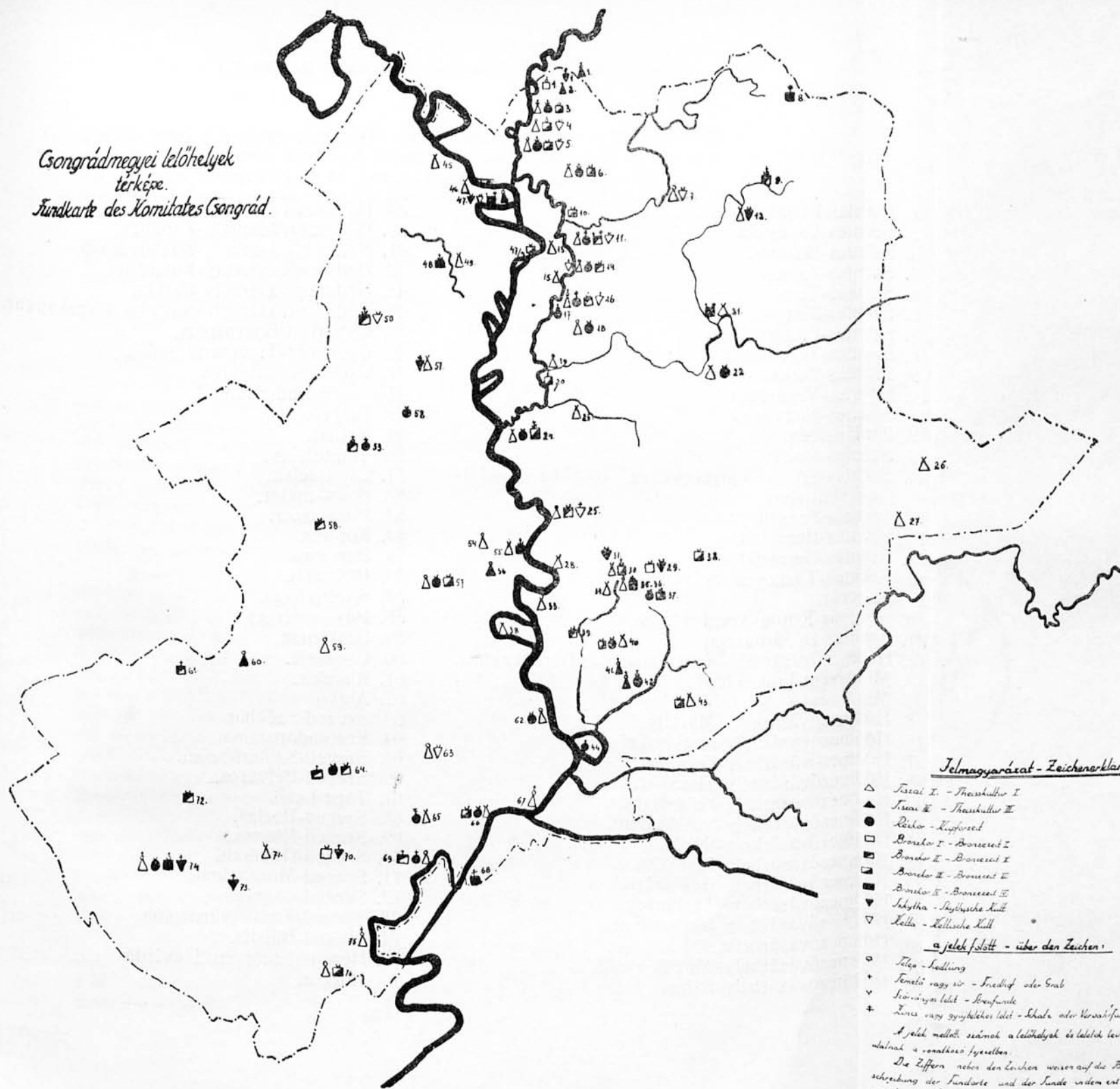
³⁵¹ Márton Lajos: Szkytha sírleletek Gyöngyösön. A. É. 1908. 37. l.

³⁵² Bella L.: A tápiószentmártoni szkýtha aranyszarvas. O. Magy. Rég. Társ. Évk. II. 157. l.

³⁵³ Dr. Fettich Nándor: A zöldhalompusztai szkýtha leletek. Arch. Hung. 1928.

³⁵⁴ Reinecke P.: Magyarhoni emlékek a La-Tène kor kezdetéről. A. É. 1898. 306—316. l.

Göngrádmegyei lelőhelyek
terképe.
Fundkarte des Komitates Göngrád.

Felmagyarázat - Zeichenerklärung:

- △ Tiszai I. - Neolithikum I
- ▲ Tiszai II. - Neolithikum II
- Réber - Kupferzeit
- Broncho I - Bronzezeit I
- Broncho II - Bronzezeit II
- ▣ Broncho III - Bronzezeit III
- ▽ Székely - Székelyische Kult
- ▽ Keltai - Keltische Kult

a jelek fölött - über den Zeichen:

- o Tűz - Siedlung
 - + Fennel vagy víz - Friedhof oder Grab
 - ▽ Körölyes lelet - Bronzefunde
 - + Tűz vagy gyertyalámpa lelet - Schale oder Vaschgefäß
- A jelek mellett számos a lelőhelyek és leletek leírására
valóan a vonatkozó írászatok.
- Die Ziffern neben den Zeichen weisen auf die Be-
schreibung der Fundorte und der Funde in dem ent-
sprechenden Kapitel hin.

Abb. 1. kép.

gyéjén, mint a Szentés-nagyhegyi temetkezést a bronzkor II. fokozatában a korhasztó és urnás között. A bronzkor végén kiteljesedő urnás hantolás nyomán a csanyteleki és Szentés-kettőshalmi sírmező hamvasztó és enyhén zsugorító temetkezése kétségtelenül behozott szokás, tehát új népelem megjelenése gyanánt ítélendő meg, éppen úgy, mint a bronz II. szakaszában jelentkező halmos és a vele kapcsolatos urnás temetkezés vegyülését. Mi úgy látjuk, hogy mindkét esetben hasonló tünetek azonos okaival kell számolnunk.

E megítélés útbaigazítással szolgál területünk vaskori anyagának szétválasztása során a szkytha és kelta anyag időrendi sorrendjét illetőleg is. A szkythák szokásaiban vannak meg azok a jelenségek, amelyek a bronzkori urnatemetkezéshez visznek közelebb, míg a kelták már jóval későbbi felfogás nyomait őrizték meg temetkezési módjukban. A szkytháknál az égetés mellett elszórtan urnákkal is találkozunk, a korhasztásnál pedig az oldalra való fektetéssel és enyhe zsugorítással. A keltáknál ezzel szemben a nyújtott földelés népvándorláskori szokásával. Előbbinél tehát egy átmeneti korszaknak még ki nem alakult szemléletét és vegyítettségét, utóbbinál pedig határozott egyöntetűséget és biztos következetességet látunk.

Ezért a két népelem megjelenésének időrendi egymásutánjában az elsőséget föltétlenül a szkytháknak kell juttatnunk.

A megtelepedés földrajzi adatainak mérlegelése nyomán a kettőnek sajátos ellentéteként kell kiemelniünk, hogy a szkytha leletek szétszórtan jelentkeznek, ez a nép lehetőleg steppe jellegű vidékek vízzel érintkező pontjain száll meg, mint Szentés-Kettőshalom, Szentés-Dónát, Hódmezővásárhely-Fürgehalom, Rárós, Csanytelek, Szeged-Óthalom, a kelta pedig jobbra megmarad a Tisza partjain, annak is átkelőhelyei rendelkező pontjai közelében. Szentés-Zalota, Teés, Ficsorhalom, Nagyhegy, Belváros-Szedes-rokkanttelep, Berekhát, Csongrád voltaképpen a böldi rév körül csoportosulnak, amelytől keletre félkörben helyezkednek el. A hódmezővásárhelyi Mártély hasonló átkelőhelyet jelöl a Tiszán.

E tapasztalatok nyomán lehetetlen nem gondolni a bronzkori hasonló jelenségekre, amikor a II. fokozat lelőhelyeinek szétszóródását tapasztaljuk a III-nak ismételtén a főfolyó partjára való vonulásával szemben. E jelenségeket nem tekinthetjük merőben véletlennek, mert mindkét esetben éppen akkor jelentkeznek, amikor egyéb adatok nyomán néphullámzásra kell következtetnünk. Úgy látszik a mi esetünkben nagy jelentősége van annak, hogy valamely korszak emlékényaga milyen földrajzi viszonyban van a Tisza medrével.

E körülmény a két korszak népeinek gazdasági és társadalmi be rendezkedésére való rávilágításra is alkalmas. Egyik a helyhez kötöttség s így valószínűleg a földművelő élet, utóbbi pedig az állattenyésztés nomádizáló harciasságának a jele.

Ilyenformán a vármegye a Kr. e. VI. században már erőteljes keleti kulturhatás és népi beáramlás színhelye. A szkytha foglалók egyéni sajátosságuk bélyegét jól felismerhetően ráütik a vidék művelődésére. Az egyre szaporodó bizonyítékok útmutatása nyomán ennek a népelemnek sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az Alföld őstörténetében, mint azt eddig tettük. Feltűnik ez különösen akkor, ha eredményeinket átvisszük Fettich térképére, amely a régi Magyarország szkytha leleteinek adja igen szemléletes képét.³⁵⁵ Utalunk ezzel kapcsolatban a halmokra, amelyeknek túlnyomó többsége korszak emlékének látszik, szakszerű feltárásunk azonban a vármegye területéről még mindig nincs.

A kelta anyag már jóval későbbi s a Kr. e. IV. századnál előbbre nem vihető. Előnyomulása igen jól kimutatható emléktárgyainkból.

Az ezután bekövetkező történelmi eseményekről már ókori szerzők emlékszenek meg, akiknek tudósítása nyomán a kelta elem visszaszorításának lefolyásáról úgy ahogy tájékozva vagyunk. A Burvista-féle birodalom kialakulása és bukása után új népelem, a jazyg-szarmata jellemző emlékeivel találkozunk területünk régészeti anyagában.

Zalotay Elemér.

³⁵⁵ M. Rostoszew: Skythien und der Bosporus kiegészítő része. Dr. Fettich Nándor: Ungarn Bestand der Skythishen Altertümer Ungarns 1931. Térkép a 495. lapon.